

NOVENSIA

Ośrodek Badań Archeologicznych w Novae
Uniwersytetu Warszawskiego

13

Studia i materiały
pod redakcją naukową

Piotra Dyczka

Publikacja dofinansowana przez Komitet Badań Naukowych

Projekty okładki
Zofia Zarzycka

Redaktor
Hanna Cieniuszek

Redaktor techniczny
Ewa Choińska

Korektor
Bożena Gorlewska
Elżbieta Michniewicz

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2002

ISSN 0860-5777
ISBN 83-235-0114-9

Wydanie I. Ark. wyd. 7,16. Ark. druk. 8,50. Papier kd. III, 70 × 100

Druk i oprawa: Zakład Graficzny UW, zam. 219/2002

SPIS RZECZY

Piotr Dyczek, O genezie i rozwoju amfor typu Zcest 90 i I.R. 2	7
Eryk Bunsch, Badanie śladów warstw barwnych na obiektach kamiennych na przykładzie trzech zabytków epigraficznych z <i>Novae</i>	25
Jerzy Kolendo, Trzy stele z napisami malowanymi z <i>Novae</i> (?)	35
Agnieszka Tomas, Piaszki gliniane z <i>Novae</i>	49
Татьяна Трунова, История исследования Танаиса	69
Виктория Нессель, Две группы краснолаковой керамики из храма Юпитера Долихеиа	83
Сергей Е. Бережной, Восточный импорт в I в. н.э. на Нижнем Дону по материалам могильника Высочино VII	89
Сергей Восстриков, Типология керамики черногоровской культуры	101
Татьяна В. Убогая, Особенности сарматского искусства звериного стилиа на примере фаларов из кургана Садовый	109

CONTENTS

Piotr Dyczek, On the Genesis and Development of Zeest 90 and LR 2 Type Amphorae	7
Eryk Bunsch, Investigations of Colour Traces on the Surface of Three Stelae from <i>Novae</i>	25
Jerzy Kolendo, Three Stelae with Painted Inscriptions from <i>Novae</i> (?)	35
Agnieszka Tomas, Clay Flasks from <i>Novae</i>	49
Tatiana Trunova, The History of Explorations in <i>Tanais</i>	69
Wiktoria Nessel, Two Groups of Eastern Sigillata (Red Slip Ware) from Jupiter Dolichenus Temple	83
Sergiej E. Berežnoj, Eastern Import in I Century A.D. Lower Don from Vysočino VII Burial	89
Sergiej Vostrikov, Typology of Černogorovskaja Culture Ware	101
Tatiana W. Ubogaja, Features of Sarmatian Animal Style on the Example of <i>Phalerae</i> from Sadovyj Tomb	109

СЪДЪРЖАНИЕ

Пьотр Дичек, За генезата и развитието на амфорите тип Zeest 90 i LR 2	7
Ерик Буш, Изследвания на следите от цветни пластове на каменните обекта на примера на три епиграфически находки от <i>Novae</i>	25
Иежи Колендо, Три (stelae) надгробни плочи с рисувани надписи от <i>Novae</i> (?)	35
Агнешка Томас, Глинені бутълки от <i>Novae</i>	49
Татяна Трунова, История на изследванията в <i>Tanais</i>	69
Виктория Нessel, Два групи от глинеочервената керамика (источна terra sigillata)	83
Сергей Е. Березной, Източен импорт от в. н. ера от гробницата Височино VII	89
Сергей Востриков, Типология на керамиката на Черногоровската култура	101
Татяна В. Убогая, Черти на сарматския стил на примера <i>phalerae</i> от кургана Садовий	109

Piotr Dyczek

O GENEZIE I ROZWOJU AMFOR TYPU ZEEST 90 I LR 2

Obszar dolnego Dunaju ograniczają od zachodu Żelazne Wrota, które stanowiły pewną przeszkodę w żegludze po tej rzece [Šašel 1969, 79-85], od południa pasmo Bałkanów, od wschodu wybrzeże Morza Czarnego, od północy pogórze Karpat, czyli Nizina Naddunajska, oraz zlewisko Dunaju i jego delta. W okresie wczesnego cesarstwa na tym terenie utworzono ważne prowincje rzymskie, przede wszystkim obejmującą obszar obecnej północnej Bułgarii oraz Dobrudży *Moesia Inferior* (fig. 1). Tereny leżące na północ od Dunaju częściowo należały do Dacji, częściowo zaś stanowiły terytoria plemienne (fig. 2). Dla naszych rozważań podstawowe znaczenie ma *Moesia Inferior*, tam bowiem istniały ważne instalacje wojskowe limesu rzymskiego, w tym liczne twierdze wojskowe, z których najważniejsze to *Novae* — siedziba Legionu I Italskiego, *Durostorum* — siedziba Legionu XI Klaudyjskiego oraz *Noviodunum* — port *Classis Flavia Moesica* (fig. 3). Oprócz twierdz — *castra* i *castella* — w których stacjonowały wojska rzymskie, w Mezji, zwłaszcza od II w. n.e., powstawały osady cywilne: nieliczne *municipia* oraz bardziej liczne *pagi*, *vici* i *territoria*. Ważną rolę odgrywały także wille rzymskie, których ruiny znamy z obszaru Mezji [Dinčev 1997]. Szczególnie dużo było ich w Dobrudży [Baumann 1983]. Nie można także zapominać o emporiach, z których np. *Pirensium* zostało zlokalizowane. Istotne znaczenie miały również miasta greckie leżące w interiorze, jak *Nicopolis ad Istrum* czy *Marcianopolis* [Mrozewicz 1984, 112], a przede wszystkim te, które od VI w. p.n.e. wznoszono na wybrzeżu Morza Czarnego: *Histria*, *Tomis*, *Callatis*, *Odessos* itd. [Mrozewicz 1982, 53-56]. Pełniły one ważne funkcje w wymianie handlowej. Niestety z powodu współczesnej zabudowy nasze informacje o tych stanowiskach są bardzo ograniczone. Więcej danych archeologicznych pochodzi z wykopaliisk prowadzonych na stanowiskach związanych z armią rzymską.

Jedną z najlepiej przebadanych twierdz rzymskich w *Moesia Inferior* jest *Novae*. Ośrodek Badań Archeologicznych Uniwersytetu Warszawskiego zajmuje się tam głównie obszarem łaźni legionowych (*thermae legionis*), szpitala wojskowego (*valetudinarium*) i *principia*, natomiast bułgarscy archeolodzy odsłaniają *scammum tribunorum* (fig. 4). Jednym z najczęściej odkrywanych rodzajów zabytków są fragmenty amfor, wśród nich zaś wyraźnie wyróżnia się grupa naczyń zasobowych

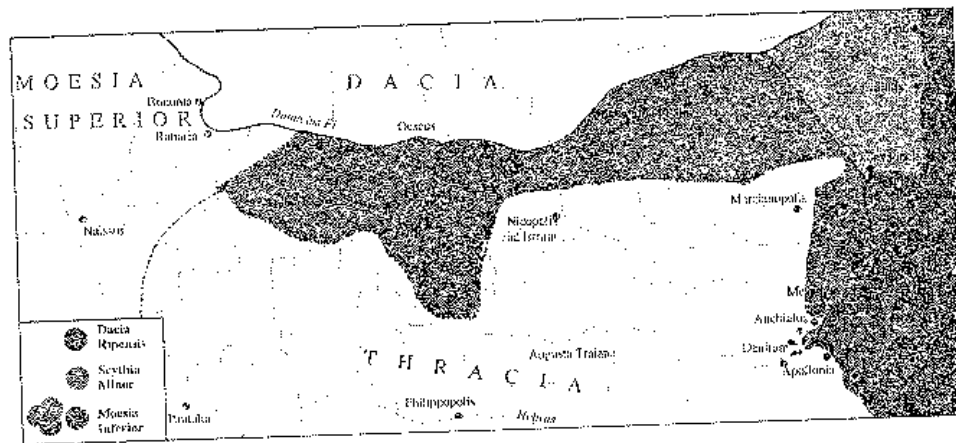

Fig. 1. Podział administracyjny południowej części obszaru dolnego Dunaju

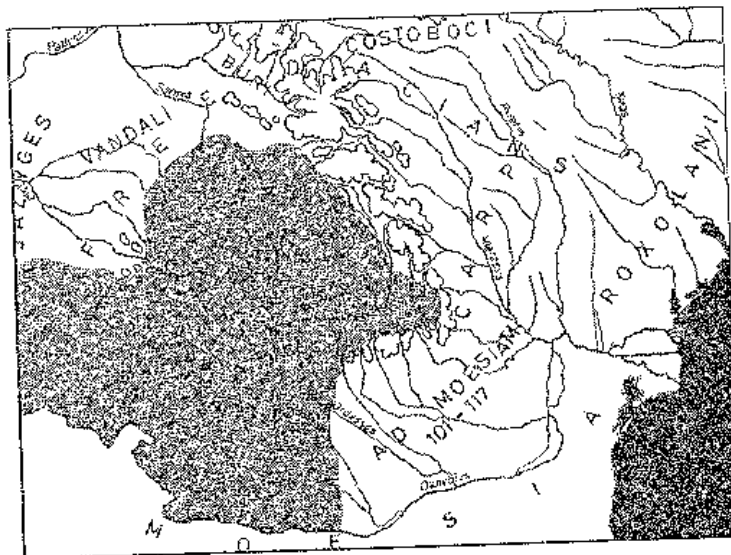

Fig. 2. Barbarzyńscy sąsiedzi Dacji i Mezji Dolnej

klasyfikowana przeważnie jako Zeest 90, chociaż w literaturze przedmiotu uznawana także czasem np. za formy: Dressel 24 [Dressel 1899, pl. II], Mau XXIX [Mau 1909, pls. II-III], Ostia II, 39 [Panella 1970, 39, tab. IX, No 37], Kapitän 130 [Kapitän 1972, 250, fig. 11, No 130], Hayesa 15 i 18, Benghazi MR amphora 18 [Riley 1979, 205-206, fig. 4], Peacock class 57, Bjelajac XVI, Popilian III [Popilian 1976, 139-141, pls. 3, 1-11; 15, 2], Rădulescu 3b [Radulescu 1976, 103, pl. II, 2], Scorpan VII [Scorpan 1977, 274-277, fig. 10], Opaiț III [Opaiț 1980, 324, pl. IV], Dyczek 25 [Dyczek 1999, 136-152] (fig. 5). Już to zestawienie typologiczne wskazuje, że amfory omawianego typu znajdowano w różnych częściach *Imperium Romanum*, chociaż wyraźną ich koncentrację zauważono na obszarze dolnego Dunaju (fig. 6).

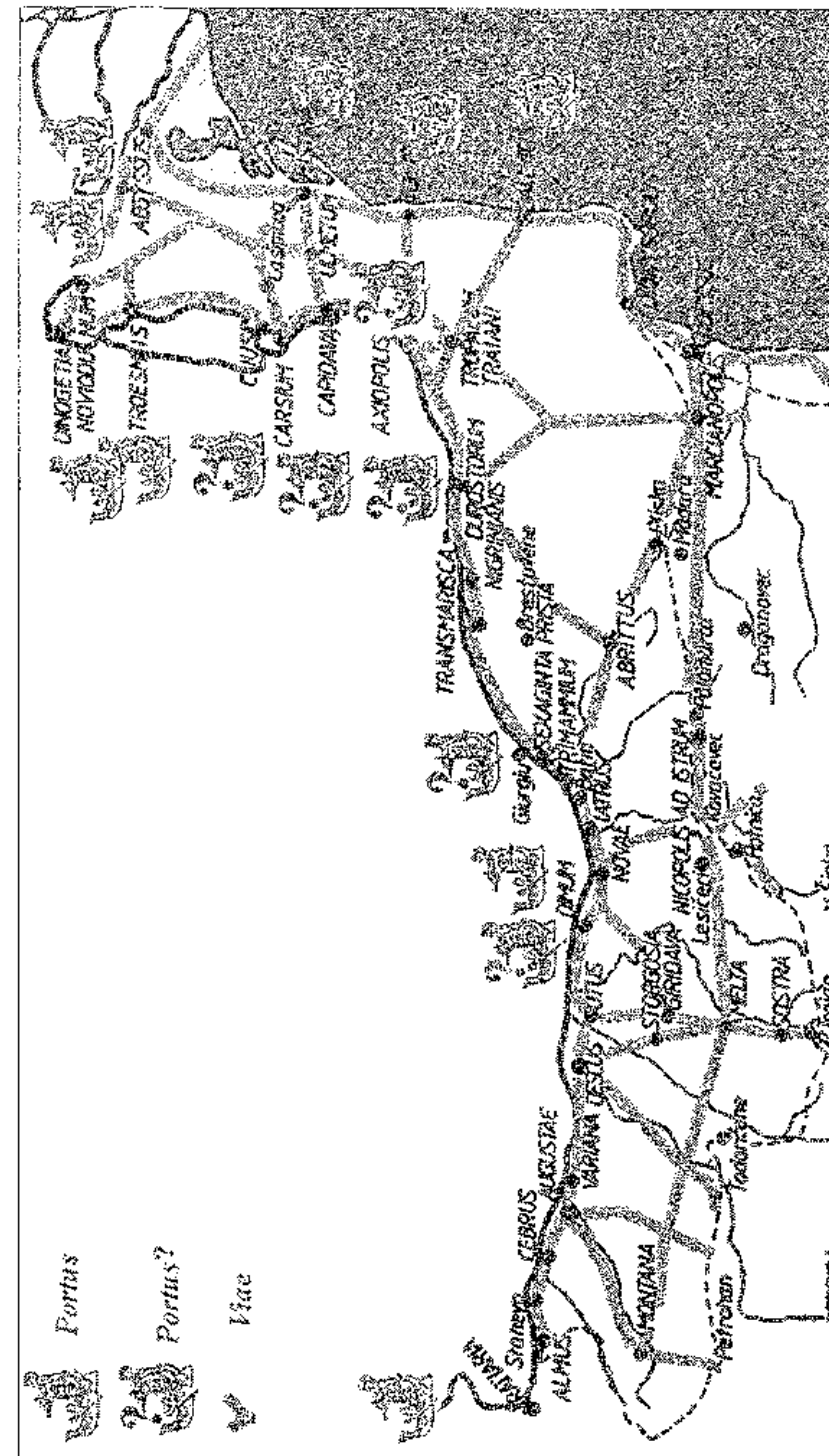

Fig. 3. Głównie stanowiska archeologiczne Mezji Dolnej

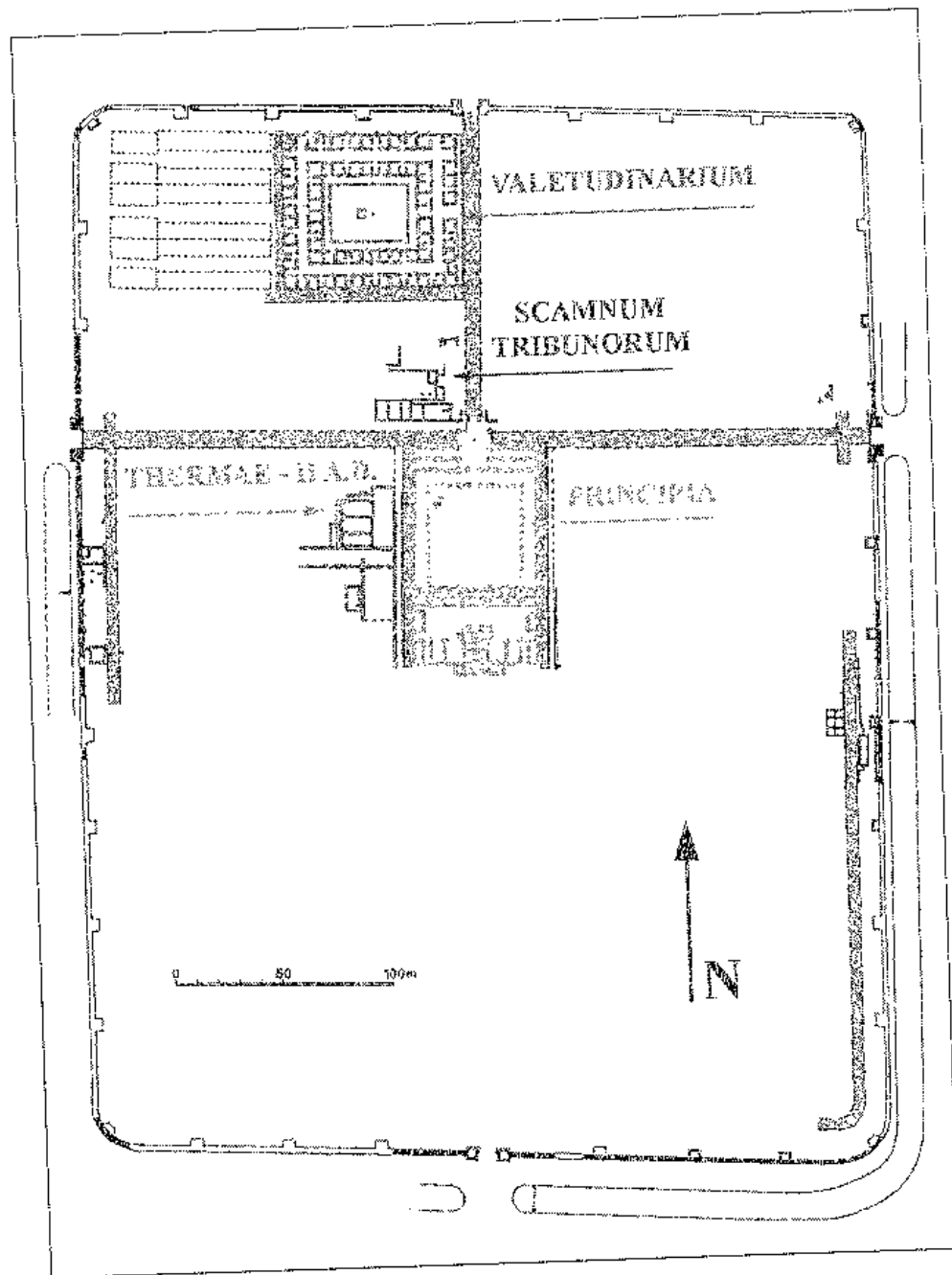

Fig. 4. Twierdza Legionu I Italskiego w *Novae*

Fig. 5. Amfory Zeest 90 w cesarstwie rzymskim [wg autora]

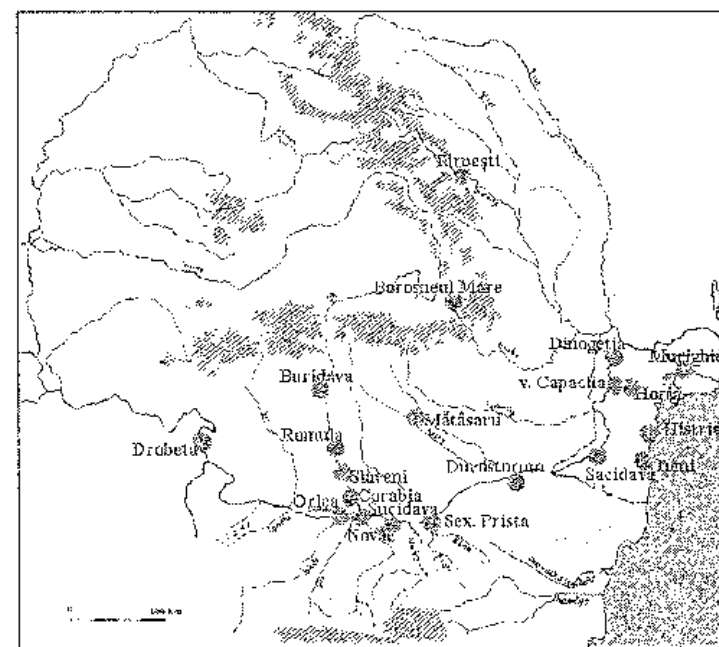

Fig. 6. Amfory Zeest 90 na obszarze dolnego Dunaju [oprac. autora na podstawie mapy J. Barnca]

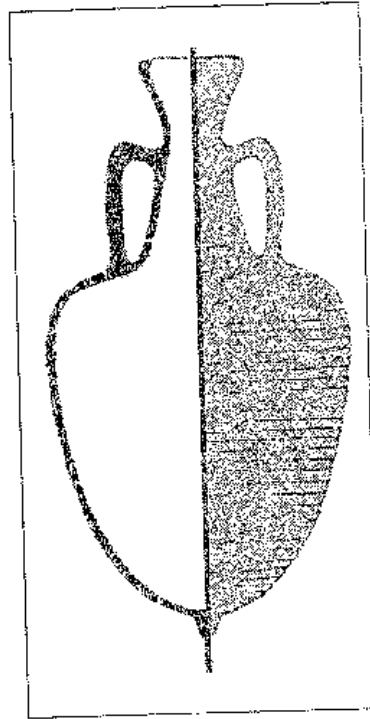

Fig. 7. Amfora Zeest 90 -- wariant „a”

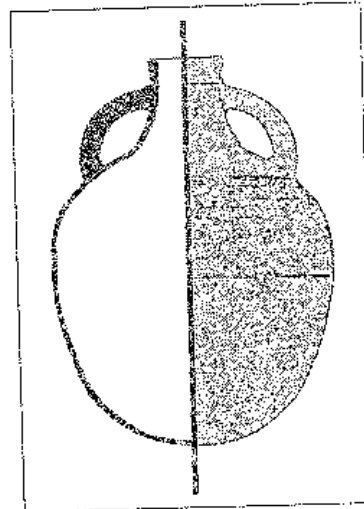

Fig. 8. Amfora LR 2 -- wariant „b”

Amfory typu Zeest 90 posiadają charakterystyczny kształt (fig. 7), m.in. wyraźnie wyprofilowany wylew, stożkową szyjkę i jajowaty korpus. Szerokie wylewy tych naczyń mają kształt odwróconego stożka. Imadła, o przekroju koła lub elipsy, nie są profilowane. W większości amfor powierzchnia brzuśca jest gładka. Jedynie na niektórych z nich znajdują się szerokie płytkie kanele. Dna mają stożkowy kształt i różną wysokość. Te cechy formalne nasunęły mi skojarzenie z innym typem amfor — równie licznie znajdowanych na obszarze dolnego Dunaju — amforami LR 2, czasem także określanymi np. jako: British Bi, Beltrán 71/77, Keay L.XV [Keay 1984, 352-357], Kuzmanov I [Kuzmanov 1985], Scorpan VII A [Scorpan 1976, 156-158; idem 1977, 274-277], Rădulescu 8, Bjelajac XX [Bjelajac 1996, 67-72], Benghazi LR amphora 2 (w *Berenice*) i Carthage LR amphora 2 (w Kartaginie) [Riley 1979, 217], Peacock class 43 [Peacock, Williams 1986, 182-184]. One również charakteryzują się szerokim dzwonowatym wylewem, krótką stożkową szyjką, masywnymi gładkimi imadłami o owalnym przekroju oraz kulistym brzuścem, którego górną część pokrywają drobne kanele, stanowiące „motyw grzebykowy” (fig. 8). Obserwacje formalne zostały potwierdzone przez badania petrograficzne i fizykochemiczne. One właśnie stały się podstawą do przyjęcia hipotezy, że oba rodzaje naczyń zasobowych są dwoma wariantami jednego typu. Wcześniejszy — Zeest 90 — określilem jako wariant „a”, późniejszy — LR 2 — jako wariant „b”.

Naczynia należące do wariantu „a” wykonano z dobrze wyrobionej gliny jasnobrązowej z małą domieszką drobnego piasku (wg atlasu skali barw Munsella: 2,5Y 8/4, 2,5YR 5/6, 6/4, 6/6, 6/8, 5YR 7/4, 7/6, 7,5YR 7/4, 10R 6/8), a do wariantu „b” — z dobrze wyrobionej jasnobrązowej i brązowej, rzadziej jasnoczerwonej gliny (wg atlasu skali barw Munsella: 2,5YR 6/6, 7,5YR 6/4, 10YR 6/6, 10YR 7/4, 10YR 8/4). Gлина zawiera drobną mikę, ziarna szarego kwarcu i wapienia.

Amfory obu wariantów wykonano z podobnej masy ceramicznej (fig. 9). Głina o wysokiej zawartości glinokrzemianów posiada naturalną domieszkę miki, co odznacza się na wykresie małym pikiem na poziomie tlenu potasu. Niewykluczone, że znaczna zawartość wapienia wiąże się z naturalnymi cechami pokładu gliny. Analiza zawartości pierwiastków śladowych potwierdza tę sugestię (fig. 10).

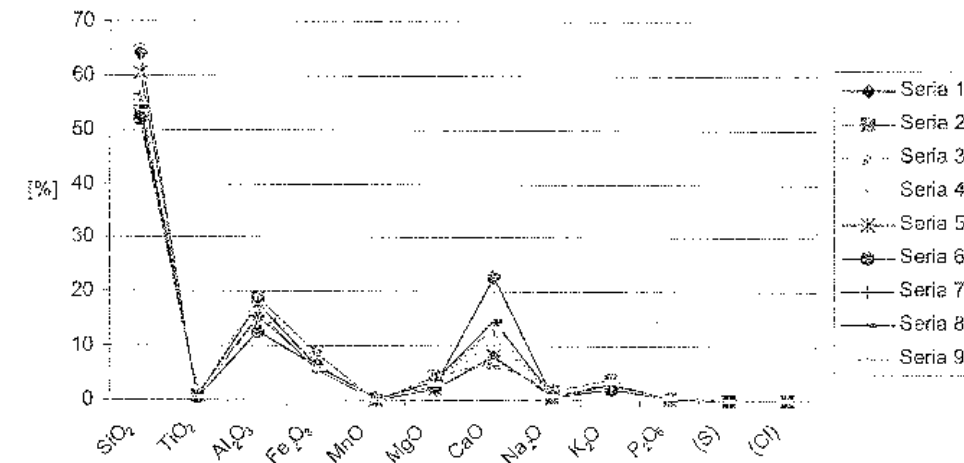

Fig. 9a. Skład chemiczny gliny -- wariantu „a”

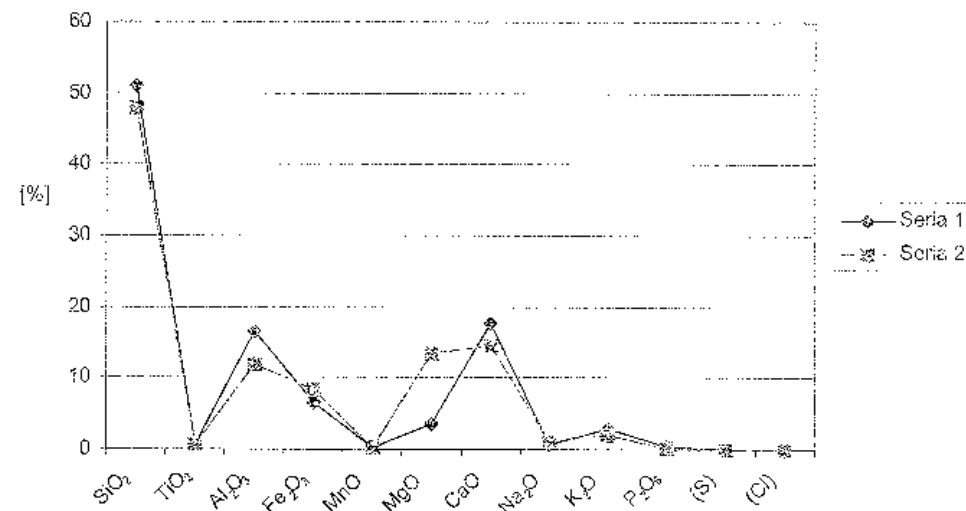

Fig. 9b. Skład chemiczny gliny -- wariantu „b”

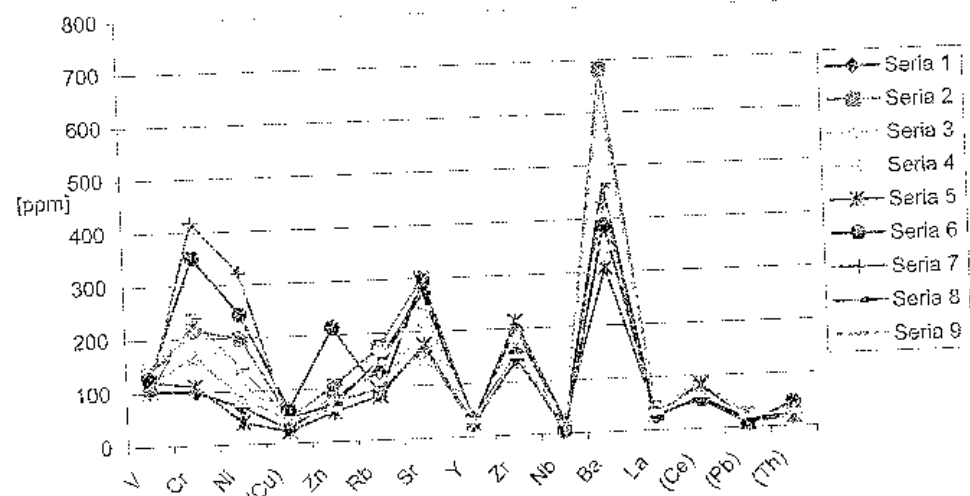

Fig. 10a. Pierwiastki śladowe w glinie amfor wariantu „a”

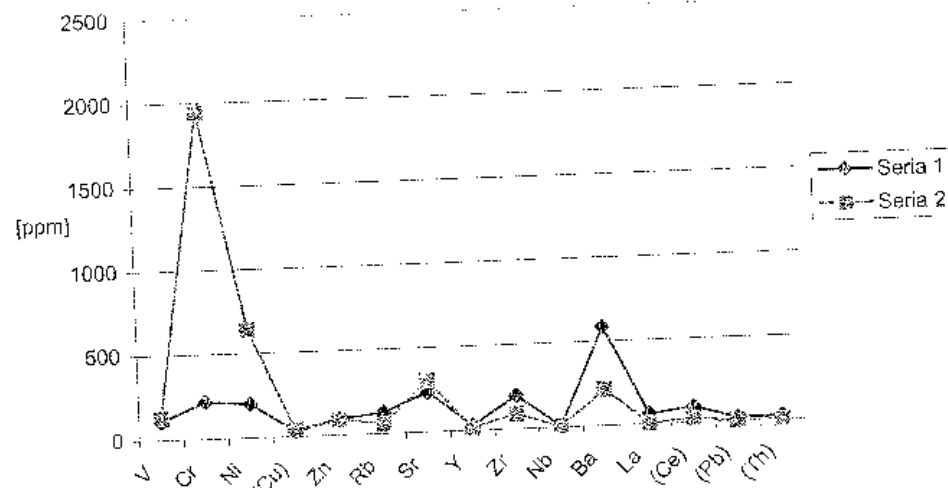

Fig. 10b. Pierwiastki śladowe w glinie amfor wariantu „b”

Badania ceramologiczne dowodzą znacznej homogeniczności technologicznej amfor wariantu „a”. Ich wypał następuje w temperaturze 1000-1050 °C. Naczynia odznaczają się dobrą gliną, zaś ich ściany zewnętrzne są odporne na przesiąkliwość (fig. 11). W wariantcie „b” temperatura wypału spada do jedynie 800 °C, a porowatość ścian przyjmuje wartości zmienne, powodujące wzrost parametru ich nasiąkliwości (fig. 12).

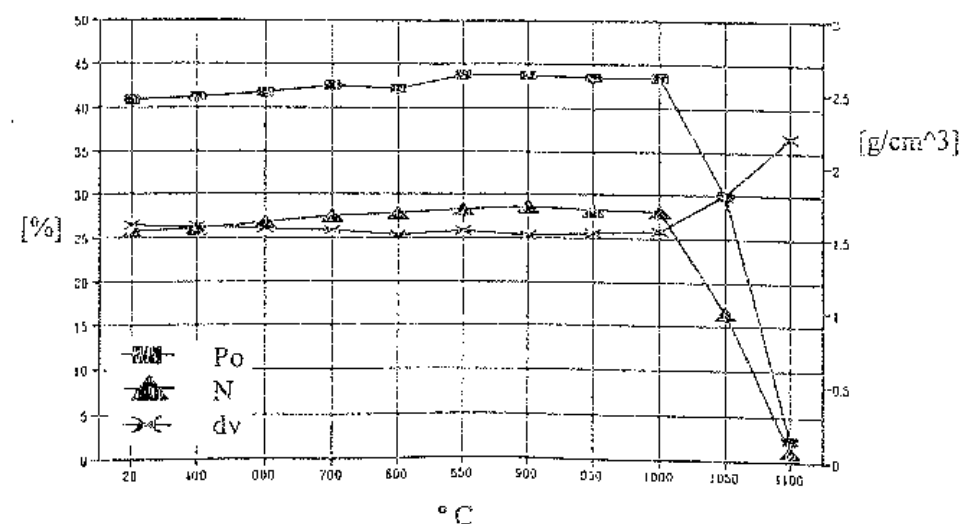

Fig. 11. Badania ceramologiczne — wariant „a”

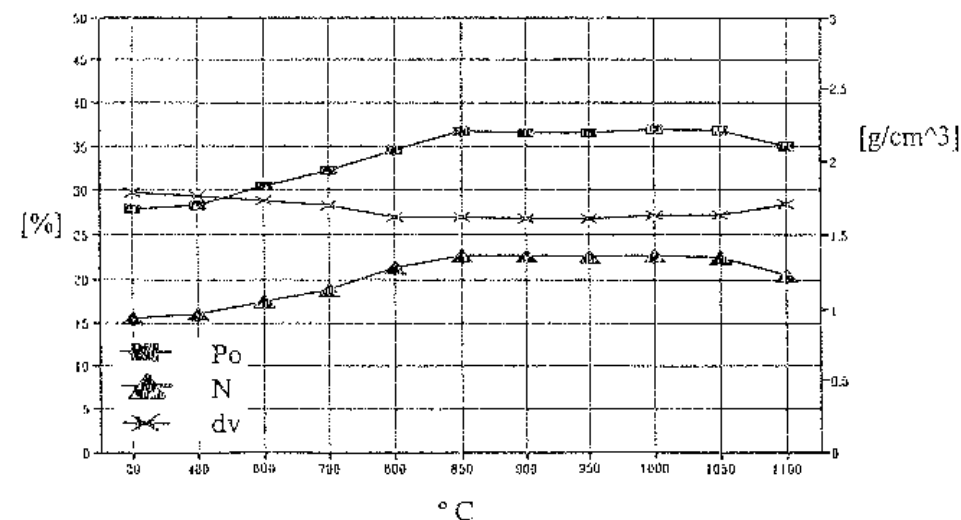

Fig. 12. Badania ceramologiczne — wariant „b”

Omawiane amfory różnią się jednak rozmiarami, a — co za tym idzie — także pojemnością. Naczynia wcześniejsze mają wysokość od 91 do 96 cm i pojemność 40-59 l. Wysokość naczyń późniejszych wynosi od 50 do 58 cm, a ich pojemność przeważnie 28,5-36,5 l płynu [Rădulescu 1976a, 202-203]. Jak dowodzą znaleziska z obszaru współczesnej Dobruży, zdarzały się jednak naczynia tak o mniejszej (27,8 l), jak i większej (42,4 l) pojemności [Opaiț 1984, 320-321]. W leżącym nad

Dunajem *Iatrus* znaleziono amfory tego typu mogące pomieścić od 20,3 do 45,2 l plynu [Conrad 1999, 184-187].

Badania archeologiczne pozwoliły na datowanie obu wariantów. Najwcześniejsze egzemplarze amfor wariantu „a” pochodzą z *Histria*, a datuje się je na I i II w. po Chr. [Scorpan 1977, 276; Sucaveanu 1982, 104]. W końcu I i na początku II w. po Chr. występują na obszarze Królestwa Bospońskiego i północnego nadczarnomorza [Zcest 1960, 135; Gajdukiewicz 1987, 138, rys. 162]. W połowie II w. pojawiają się w Pannonii [Kelemen 1993, 47], Mezji Górnej [Bjelajac 1996, 53] i Dolnej [Opaić 1980, 296]. Dopiero w końcu II i w początku III w. po Chr. są obecne w *Novae*. Generalne ramy chronologiczne zamykają się w przedziale I-IV w. po Chr. Wariant „b” pojawia się najwcześniej, bo w początku IV w. po Chr., w *Tomi* [Rădulescu 1976, 107, 114], *Novae*, *Iatrus* oraz w Atenach [Robinson 1959, 83, M 235]. Po połowie IV w. n.e. docierają do Mezji Górnej [Bjelajac 1996, 70-71, No 123]. Na innych stanowiskach amfory LR 2 występują w V i VI w. po Chr., np. w Kartaginie włożono je do muru, który wzniesiono przed 425 r. po Chr. [Riley 1979, 218]. Produkcję tych naczyń najpewniej zakończono w późnym VII w. po Chr. [Bass 1962, 546-548, fig. 6 A; Peacock, Williams 1986, 184; Sciallano, Sibella 1991, 101]. Tak więc ramy chronologiczne dla tego wariantu wyznacza IV i VII w. po Chr.

W ustaleniu genezy omawianych amfor ważne znaczenie ma analiza umieszczonych na nich napisów i stempel. Istotna jest też zawartość amfor. Na imadłach amfor należących do wariantu „a” odciskano stemple z imionami właścicieli warsztatów je produkujących. Na szyjach czerwona farbą oznaczano pojemność naczyń. Na brzuścach umieszczano *dipinti* o zawartości, podające imię producenta przewożonego w amforze towaru oraz — jak się wydaje — często adresata, do którego miał on dotrzeć. Trzeba zaznaczyć, że zarówno *tituli picti*, jak i stemple pojawiają się na omawianych amforach w drugiej połowie II w. po Chr.; są wtedy jeszcze rzadkością. Dopiero w III w. po Chr. ich umieszczanie staje się już zasadą [Scorpan 1977, 276]. Stemple producentów naczyń w tym typie amfor odciskano na górnej powierzchni jednego z imadł. Imiona producentów zapisywano po grecku, podając je w dopełniaczu: *ΗΡΑΚΛΑΑ*, *ΣΤΡΑΤΩΝΕΙΚΟΥ* [Tudor 1968, 161, Nos. 76, 77], [*Φ*]*ΑΙΠΠΙΟΥ*, *ΜΑΝΤΕΙΟΥ*, *ΕΡΜΙΠΠΙΟΥ*, *ΚΩΖΩΝ* [Tudor 1968, 161-164; Petrolescu 1984, 196-197], *ΕΦΕΒΟΥ*, *ΚΟΡΟΥ*, *ΚΑΒΕΙΝΟΥ* [Russu 1965, 63; Petrolescu 1984, 300-305], *ΔΙΟΝΟΓΕΝΟΥ*, *ΑΤΤΙΚΟΥ* [Bjelajac 1996, 59, No 97], *ΕΡΩΑΧΟΥ* [Eflimie-Andronesco 1967, 401-402]. Jednak nie wszyscy producenci byli Grekami. Niektóre imiona były rzymskie, a mimo to zapisano je po grecku: *ΗΛΥΑΟΥ*, *ΜΑΡΚΟΥ*, *ΡΟΥΦΟΥ* [Petrolescu 1984, 478; Kelemen 1993, 46] (fig. 13).

Na niewielu naczyniach zasobowych omawianego typu zachowały się dane o pojemności podawane w *sextariis*, chociaż znamy również przykłady zastosowania greckich miar pojemności [Tudor 1968, 397]. Na amforze z Corabia zapisano czerwona farbą: *DPXIIξ* [Tudor 1968a, 467], co odpowiada 82 *sextariis*, a więc 44-45 l [Tudor 1966, 600]. Także na publikowanej przez A. Mau amforze widnieje oznaczenie: *ΩΗ*, co równa się pojemności prawie 59 l. Z kolei na naczyniu zasobowym

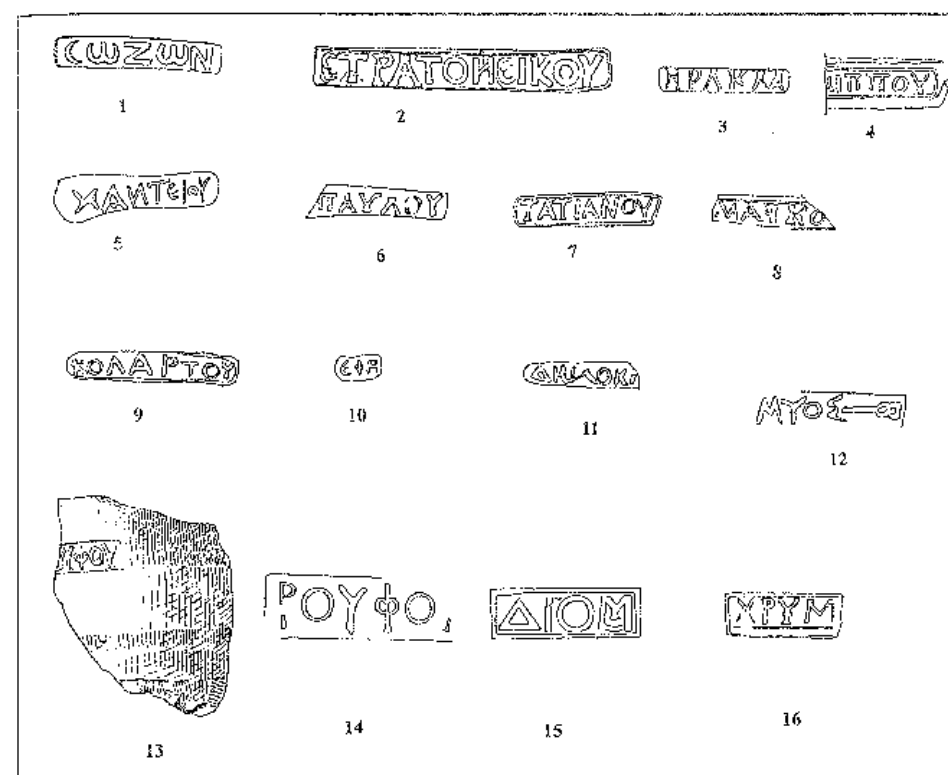

Fig. 13. Stemple — wariant „a”

bowym znalezionym w *valetudinarium* w *Novae* [Dyczek 1996, 58] figuruje liczba *ιβ'*, czyli 12 [Derda 1995, 141-146]. Nie można stwierdzić jednoznacznie, czy oznacza ona pojemność czy np. numer serii amfor. Biorąc jednak pod uwagę wielkość amfory, ta druga możliwość wydaje się bardziej prawdopodobna.

Dipinti z imionami są rzadkie i zapisane skrótami po łacinie lub grecku, np.: *Sex. Cor. Ta.* [Tudor 1968a, 122], co możemy rozwinać jako *Sex(tus) Cor(nelius) Ta(urus)* lub *Ta(tianus)* [Tudor 1968b, 336], *Ant(onius) (sextarii)* [Tudor 1970, 317-318], *P(ublius) A* oraz różnie interpretowane imię: *Athe(naeus)* albo *Athe(odotus)* lub *Athe(nodoros)* [Popilian 1974, 138] oraz *ΔΙΟ[υ]στος* [Bujor 1961, 85] (fig. 14).

O zawartości amfory rzadko informował napis znajdujący się na jej powierzchni. Jeśli jednak umieszczano nazwę produktu transportowanego w pojemniku, podawano ją w języku łacińskim, np. *OLEVM*, albo greckim, jak m.in. na wspomnianej wyżej amforze z *Novae*. Czasem dodawano i inne określenia, które czyniły nazwę jakiegoś produktu bardziej konkretną. Na jednej z amfor z *Novae* zachował się dobrze czytelny napis: *ΠΟΝΤΙΚΟ* [...] (fig. 15).

Niektóre napisy malowane na powierzchni omawianych amfor zawierały — moim zdaniem — informacje o adresacie. Był on specyficzny — stanowiły go legiony

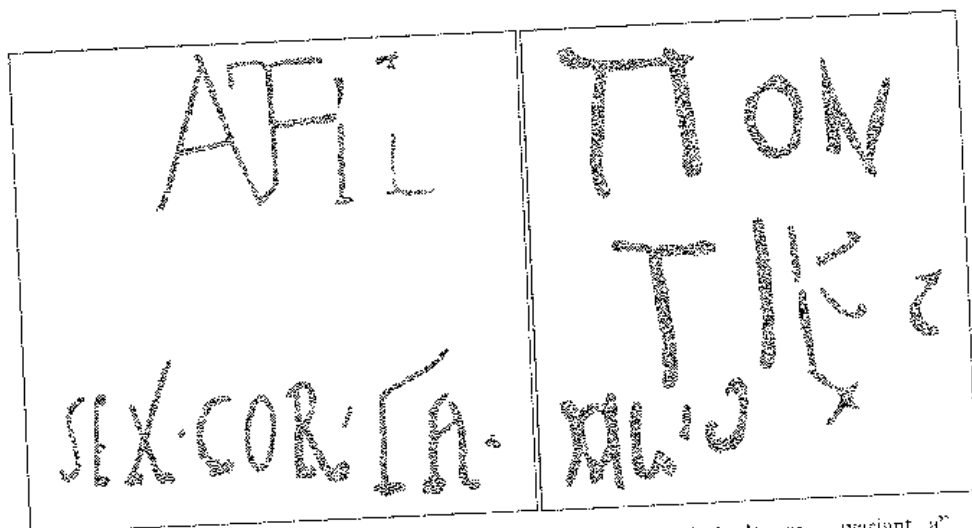

Fig. 14. Dipinti — wariant „a”

Fig. 15. Dipinti z Novae — wariant „a”

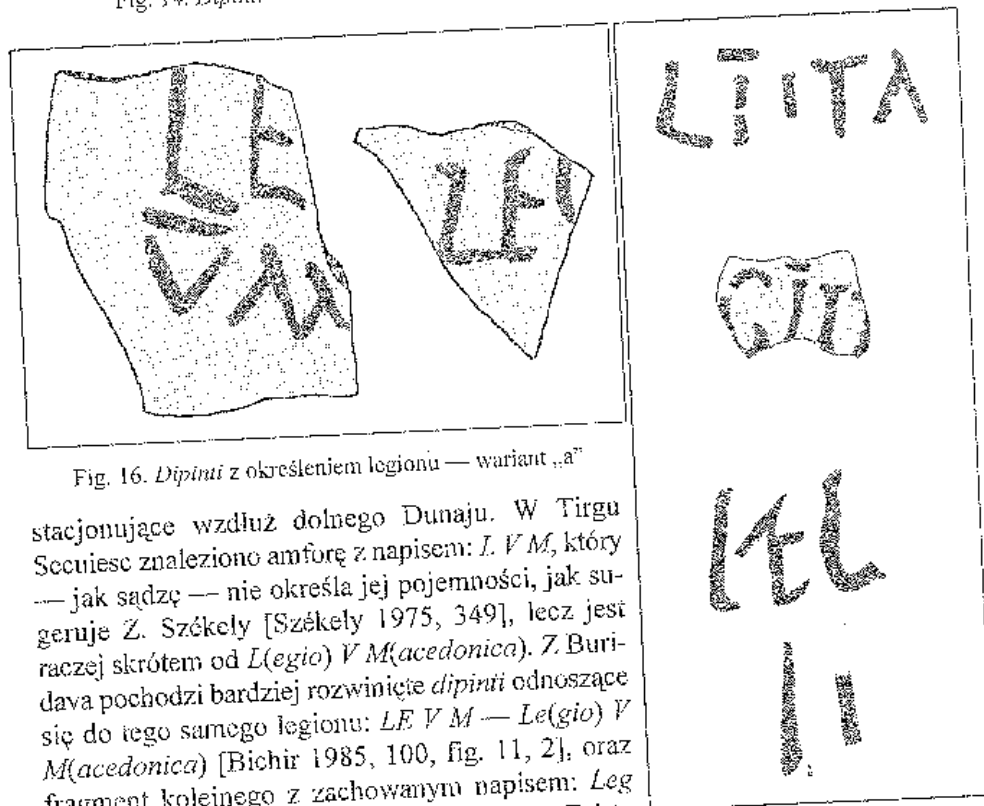

Fig. 16. Dipinti z określeniem legionu — wariant „a”

stacjonujące wzdłuż dolnego Dunaju. W Tirgu Secuiesc znaleziono amforę z napisem: *I. VM*, który — jak sądzę — nie określa jej pojemności, jak sugeruje Z. Székely [Székely 1975, 349], lecz jest raczej skrótem od *L(egio) VM(acedonica)*. Z. Buridava pochodzi bardziej rozwinięte dipinti odnoszące się do tego samego legionu: *LE VM* — *Le(gio) VM(acedonica)* [Bichir 1985, 100, fig. 11, 2], oraz fragment kolejnego z zachowanym napisem: *Leg* [Bichir 1985, 102, fig. 11, 1] (fig. 16). Także w twierdzy *Novae*, w *valetudinarium*, znaleziono amfory z napisem *LEG I ITAL, G I IT* (fig. 17).

Fig. 17. Dipinti z Novae z określeniem legionu — wariant „a”

Również w Mezji Górnej, w Boljetin, natrafiono na fragment wylewu amfory z napisem: *LEG* [Bjelajac 1996, 55, No 86]. Dowodzi to, że niektóre z amfor omawianego typu trafiły wprost do określonych jednostek wojskowych.

Na powierzchni naczyń zasobowych należących do wariantu „b” nie znaleziono odcisków stempli. Rzadko też występują *dipinti*. Tam jednak, gdzie figurują, są zapisane po grecku [Tudor 1968, 397; Scorpan 1976, 161] i zawierają przede wszystkim informacje o pojemności naczynia [Rădulescu 1976a, 202-203]. Na innych widnieją napisy chrześcijańskie — symbol krzyża, chi/rho itd. [Kelemen 1993, 47]. Na całej serii amfor przechowywanych obecnie w tzw. Domu Mozaik, leżącym w *Tomii*, pojemność podano w *sextarii*. Co ciekawe, liczby zapisano czerwoną farbą w systemie greckim, a wydrapano je — „przetłumaczono” — w systemie rzymskim, przy czym występują małe różnice w zapisach.

Zawartości amfor należących do wariantu „a” określano dotychczas jedynie pośrednio. Jednak znaleziony w *Romula* fragment amfory z *dipinto*: *OLEVM* (fig. 18) [Tudor 1968a, 122, No 170] dowodzi, że przewożono w nich ten właśnie produkt. Jest to prawdopodobnie przede wszystkim dlatego, że na obszarze dolnego Dunaju znajdujemy jedynie pojedyncze egzemplarze wczesnych amfor Dr. 6 B, zawierających głównie oliwę z półwyspu Istrii, oraz niewielką tylko liczbę amfor Dr. 20. A przecież zapotrzebowanie na oliwę w prowincji musiało być bardzo duże (konsumpcja, kosmetyka, lampy, konserwacja wyposażenia wojskowego).

W *valetudinarium* w *Novae* znaleziono jednak dowód i na to, że przynajmniej niektóre amfory omawianego typu wypełniała bardziej luksusowa zawartość. Na jednej z amfor zachowało się *dipinto*: *AAMOETPA* (fig. 19), będące złożeniem dwóch greckich słów: *αλη* — od *αληη*, co znaczy sól, słona woda, solna zalewa, oraz *οστρεωδ οστρειον*, tj. ostryga. Tak więc w *Novae* uzyskaliśmy bezpośredni dowód, że amfory wypełniane były rodzajem *salsamenta* lub, ściślej, *garum* wytworzonego z ostryg.

W amforach wariantu „b” transportowano głównie oliwę. Jednak i tu — podobnie jak w przypadku wariantu „a” — odnotować można niewielkie odstępstwa od tej reguły. *Dipinti* amfor znalezionych w tzw. Domu Mozaik sugerują, że jednym z przewożonych produktów mogła być żywica. Wewnątrz naczyń znajdowały się

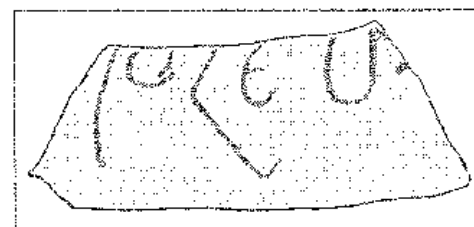
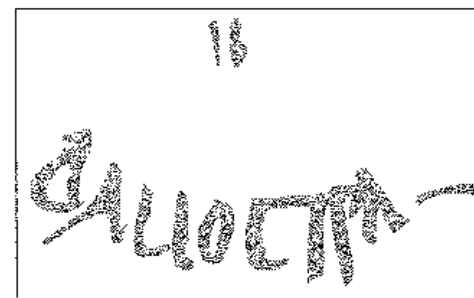

Fig. 18. Dipinto — oleum — wariant „a”

Fig. 19. Dipinto z Novae odnoszące się do *garum* wykonanego z ostryg

bowiem pozostałości różnego rodzaju żywicy pochodzenia roślinnego: *colophonium*, *balsamum tebentine*, *styrax*, *mastix* -- żywicy z Chios -- *gummi Olibanum*, *gummi Mirrha* oraz żywicy sosnowej [Rădulescu 1976a, 193-207]. C. Scorpan [Scorpan 1977, 276] sugerował, że w amforach omawianego typu transportowano również wino. Sugestia ta zyskała niespodziewane potwierdzenie. Na późnoantycznym wraku z Yassi Ada znaleziono bowiem właśnie amfory, które kiedyś były wypełnione winem [Bass, Van Doorninck 1982, 164].

Na temat miejsca produkcji omawianych amfor prezentowano wiele poglądów. E.A. Šiaerman i D. Tudor sugerowali, że genezy tej formy należy szukać na Kos. G. Popilian, ze względu na figurowanie greckich imion na odciskach stempli, ich pochodzenie łączył ze wschodnimi prowincjami cesarstwa [Popilian 1974, 140]. Nie wskazał jednak konkretnego miejsca produkcji. Z kolei C. Scorpan opowiadał się za greckim pochodzeniem, chociaż zwracał uwagę na występowanie znacznej liczby amfor na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego [Scorpan 1977, 276]. Innego zdania byli I.B. Zeest i J. Riley, którzy za bardziej znaczącą uważali koncentrację tych amfor na obszarze Królestwa Bosporańskiego [Zeest 1960, 117; Riley 1979, 206]. L. Bjelajac również upatrywał genezy typu w Ponci. R. Tomber i D. Williams przedstawili pogląd, że amfory omawianego rodzaju (wariant „b”) powstały na terenach położonych nad północnym wybrzeżem Morza Egejskiego lub na Eubei [Tomber, Williams 1986, 46-47, fig. 8]. Nowe światło na problem pochodzenia amfor omawianego typu rzuciło odkrycie dokonane przeze mnie w Muzeum Archeologicznym w Płowdiw. Na imadle jednej z amfor natrafiłem na odcisk monety lub pieczęci mającej średnicę 3 cm, na której widnieją greckie litery. Analiza odcisku, dokonana w Polsce we współpracy z dr. A. Łajtarem, pozwoliła na odczytanie nazwy miasta: *ΕΡΥΘΡΑΙΩΝ*, czyli *Erythrai*. Pozostała część napisu, prawdopodobnie dotycząca eponima, wymaga dalszych badań, które w przyszłości umożliwią datowanie. Wielkość odcisku sugeruje, że być może na imadle odbito dużą srebrną monetę, co czyniono okazjonalnie w miastach małoazjatyckich.

Jeśli przedstawiona hipoteza jest słuszna, oznaczać to może, iż amfory omawianego typu produkowano w Azji Mniejszej. Zwraca uwagę dwujęzyczność niektórych *dipintii*, jak też grecki zapis niektórych imion rzymskich, widocznych na odciskach stempli.

Hipotezę tę zdają się potwierdzać badania specjalistyczne. Zestawienie wyników analiz fizykochemicznych innych typów amfor znalezionych nad dolnym Dunajem dowodzi, że typy Zeest 90 i np. Zeest 64, 72, 84, 94, 104, 105 charakteryzują się prawie taką samą zawartością tlenku wapnia i gliną, która wypala się na kolor beżowy, jasnobrązowy i jasnobrązowoczerwony. Amfory te wykonano na obszarze Pontu, najpewniej w Azji Mniejszej.

Mamy także przesłanki natury ekonomicznej. Podstawowym produktem importowanym nad dolny Dunaj, najprawdopodobniej z Azji Mniejszej, była oliwa [Gren 1942, 63-64]. W I w. po Chr. obszar leżący wzdłuż dolnego biegu Dunaju zaopatrywano w oliwę istryjską, transportowaną w amforach typu Dressel 6, przeznaczano

ją jednak przede wszystkim dla stacjonujących tam oddziałów rzymskich, a także dla miast greckich leżących na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego. W małych ilościach przywożono również oliwę i oliwki w naczyniach typu Schöngendorfer 558. Import ten uzupełniała oliwa hiszpańska, dostarczana w naczyniach typu Dressel 20. Nigdy jednak nie zdobyła ona tu tak wielkiego rynku zbytu jak na innych obszarach imperium. Sytuacja ta trwała do końca II w. po Chr., kiedy to pojawiły się pierwsze amfory typu Zeest 90, przeznaczone na oliwę wyprodukowaną w Jonii. Znaczenie tej produkcji było tym większe, że oliwki nie rosły na północnym wybrzeżu Morza Czarnego, toteż oliwa musiała być na te tereny sprowadzana. Centra małoazjatyckie miały tę przewagę, że znajdowały się stosunkowo blisko, dlatego ich produkt można było stosunkowo łatwo oraz tanio przewieźć statkami na obszar całego Pontu, a Dunajem i szlakami lądowymi także do Dacji i Mezji Górnej. Dowodzi tego koncentracja amfor typu Zeest 90 na terenie współczesnej Dobrudży i wzdłuż dolnego biegu Dunaju.

Bibliografia

- Bass 1975 — G.F. Bass, *Underwater survey — 1973*, „Türk Arkeoloji Dergisi” XX, 2, 1975, 33-38.
 Bass, van Doorninck 1982 — F.G. Bass, H.F. van Doorninck, *Seventh-Century Byzantine Shipwrecks, Yassi Ada*, vol. I, 1982, 155-160.
 Baumann 1983 — V.H. Baumann, *Ferma romana din Dobrogea*, Tulcea 1983.
 Bichir 1985 — Gh. Bichir, *Centrul militar roman de la Buzidava*, „Thrace-Dacia” VI, 1985, 93-104.
 Bjelajac 1996 — L. Bjelajac, *Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja*, Beograd 1996.
 Bujor 1961 — E. Bujor, *Depozitul de amfore de la Islam Geaferca*, „Studii și certari de Istorie Veche” 12, 1961, 85-92.
 Conrad 1999 — S. Conrad, *Zu Typologie und Funktionsbestimmung der Amphoren aus dem Kastell Iatrus, Der Umes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Sofia 1999, 175-188.
 Derda 1995 — T. Derda, *Deir-El-Naqlun, The Greek Papyri*, „Studia Antiqua”, Warszawa 1995.
 Dinčev 1997 — V. Dinčev, *Rimskite vili v dnešnata bălgarska teritorija*, Sofia 1997.
 Dressel 1899 — H. Dressel, *Corpus Inscriptionum Latinarum XV, 2: Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Instrumentum domesticum. Pars posterioris fasciculus I*, Berlin 1899, pl. II — amphoraran forme.
 Dyczek 1996 — P. Dyczek, *Remarks on the Roman Amphorae or Navae from the Ist to the IIIrd Century A.D.*, „Novensia” 9, 1996, 81-94.
 Dyczek 1999 — P. Dyczek, *Amfory rzymskie z obszaru dolnego Dunaju. Dystrybucja amfor i transportowanych w nich produktów w I-III w. po Chr.*, Warszawa 1999.
 Gajdukievič 1987 — V.F. Gajdukievič, *Antičnyje goroda Bospora. Mirmeki*, Leningrad 1987.
 Gren 1942 — E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischer Kaiserzeit*, Uppsala 1942.
 Kapitän 1972 — G. Kapitän, *Le anfore del relitto romano di Capo Ognina (Siracusa)*, „Collection de l'École Française de Rome” 10, 1972, 243-252.
 Keay 1984 — S.J. Keay, *Laie Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study, the Catalean evidence*, „British Archaeological Reports, International Series 196(i)”, 1984.

- Kelenen 1993 — M.H. Kelenen, *Roman Amphorae in Pannonia IV*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae” XLV, 1993, 45-73.
- Kuzmanov 1985 — G. Kuzmanov, *Rannovizantijska keramika ot Trakija i Dakija (IV-nacaloto na VII v.)*, „Razkopki i Proučvanija” XIII, 1985.
- Mau 1909 — A. Mau, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, IV, Suppl. 2, Berlin 1909, pls. II-III.
- Mrozewicz 1982 — L. Mrozewicz, *Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej*, Poznań 1982.
- Mrozewicz 1984 — L. Mrozewicz, *Romanizacja Mezji Dolnej - zarys problemu*, „Balcanica Posnaniensia” 1, Poznań 1984, 109-124.
- Opaît 1980 — A. Opaît, *Consideratii preliminare asupra amforelor romane și romano-bizantine din Dobrogea*, „Pence” VIII, 1980, 291-327.
- Panella 1970 — C. Panella, *Anfore in Le terme del Nuotatore, scavo dell'ambiente I. Ostia II*, „Studi Miscellanei” 16, 1970, 102-150.
- Peacock, Williams 1986 — D.P.S. Peacock, D.F. Williams, *Amphorae and the Roman economy an introductory guide*, London 1986.
- Petrolescu 1984 — C.C. Petrolescu, *Note epigrafice (VII)*, „Studii și Certari de Istorie Veche” 35, 1984, 189-197.
- Popilian 1974 — G. Popilian, *Contributie à la typologie des amphores romaines découvertes en Olténie (II-III siècles de Chr.)*, „Dacia” XVIII, 1974, 137-146.
- Popilian 1976 — G. Popilian, *Ceramika Romana din Olténia*, Craiova 1976.
- Rădulescu 1976 — A. Rădulescu, *Anfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor*, „Pontica” 9, 1976, 99-122.
- Rădulescu 1976a — A. Rădulescu, *Anfore cu inscriptii de la Edificul Roman cu Mozaic din Tomi*, „Pontica” 9, 1976, 193-207.
- Riley 1979 — J.A. Riley, *Coarse Pottery*, [in:] J.A. Lloyd (ed.), *Excavations at Sidi Khebish Benghazi (Berenice)*, vol. II: *Libya Antiqua*, V supp., Tripoli 1979, 91-427.
- Robinson 1959 — H.S. Robinson, *The Athenian Agora. Pottery of the Roman Period. Chronology*, vol. V, Princeton, New Jersey 1959.
- Russu 1965 — I.I. Russu, *Inscriptiile Grecesti din Dacia*, „Studii și Comunicari” 12, 1965, 47-82.
- Sciallano, Sibella 1991 — M. Sciallano, P. Sibella, *Amphores. Comment les identifier?*, Aix-en-Provence 1991.
- Scorpan 1976 — C. Scorpan, *Origini și linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV-VII) în spațiul mediteranean și Pontic*, „Pontica” IX, 1976, 155-185.
- Scorpan 1977 — C. Scorpan, *Contributie à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantines (IV-VII siècles) dans l'espace Istro-Pontique*, „Dacia” XXI, 1977, 269-297.
- Sucaveanu 1982 — A. Sucaveanu, *Les thermes romains*, „Histria” VI, Bucuresi 1982.
- Székely 1975 — Z. Székely, *Noi descoperiri din epoca romană din sud-estul Transilvaniei*, „Studii și Certarii de Istorie Veche” 26, 3, 1975, 343-351.
- Šašel 1973 — J. Šašel, *Trajan's canal at the Iron Gate*, „The Journal of Roman Studies” 63, 1973, 80-85.
- Tomber, Williams 1986 — R. Tomber, D. Williams, *Late Roman Amphorae in Britain*, „Journal of Roman Pottery Studies” 1, 1986, 42-54.
- Tudor 1966 — D. Tudor, *Comunicari epigrafice IV*, „Studii și Certarii de Istorie Veche” 17, 3, 1966, 593-603.
- Tudor 1968 — D. Tudor, *Importul de vin și uidelemn în provincia Dacia*, „Apulum” VII, 1968, 391-399.
- Tudor 1968a — D. Tudor, *Olténia Romana*, Bucuresi 1968.
- Tudor 1968b — D. Tudor, *Comunicari epigrafice V*, „Studii și Certarii de Istorie Veche” XIX, 1968, 331-338.
- Tudor 1970 — D. Tudor, *Comunicari epigrafice VI*, „Studii și Certarii de Istorie Veche” XXI, 2, 1970, 313-316.
- Zcest 1960 — I.B. Zcest, *Keramičeskaja tara Bospora*, „Materialy i issledovanija po arheologii SSSR” 83, 1960.

Summary

On the genesis and development of Zeest 90 and LR 2 type amphorae

Amphora sherds are one of the most common finds in the region of the Lower Danube. A group of storage vessels that is distinctive in this material is the Zeest 90 type of amphora, otherwise classified sometimes as: Dressel 24, Kapitän 130, Peacock class 57, Bjelajac XVI, Popilian III.

Amphorae of this type have a characteristic form and the formal attributes led me to associate them with another type of amphora that is quite common in the Lower Danube area — amphora type LR 2. Petrographic and physical-chemical examinations have confirmed my observations and provide the grounds for considering these two types of storage vessels as variants of a single type. The earlier of the two, Zeest 90, I have designated as “a”, the later LR 2, as variant “b”.

Archaeological investigations held in making chronological attributions. The earliest examples of the variant come from *Histria*, where they are dated to the 1st and 2nd centuries AD. The overall chronological horizon covers a period from the 1st to the 4th century AD. The earliest examples of variant “b” come from the early 4th century AD. From Tomi, the variant lasted into the 7th century AD.

Stamps with the names of amphora workshop owners are to be found on the handles of amphorae belonging to variant “a”. The volume of the vessels was marked in red paint on its neck. *Dipinti* on the bodies informed of the content, giving the name of the recipient of the load. The producers' names written in Greek were given in the genitive, e.g.: *ΗΠΑΚΑΑ, ΣΤΡΑΤΩΝΕΙΚΟΥ*. Not all the producers were Greeks, however, despite their names being written in the tongue, e.g. *ΠΑΥΛΟΥ, ΜΑΡΚΟΥ*.

The contents of amphorae belonging to variant “a” has been identified only indirectly so far. However, the fragment with *dipinto* saying *OLEVM*, found at Romula, indicates that oil was transported in these vessels. From *valentinianum* in *Novae* comes evidence that at least some of these vessels were used for more luxurious product — *garum* made from oysters. Amphorae of variant “b” were used also mainly for carrying oil. As for the origins of these amphorae, there are many contrary views on the subject. In my opinion, the amphorae were produced in Asia Minor.

Eryk Bunsch

BADANIE ŚLADÓW WARSTW BARWNYCH NA OBIEKTACH KAMIENNYCH NA PRZYKŁADZIE TRZECH ZABYTEKÓW EPIGRAFICZNYCH Z *NOVAE**

Szansa przetrwania do naszych czasów oryginalnej warstwy barwnej nałożonej w starożytności na powierzchnię obiektu kamiennego¹ jest bardzo niewielka. Zależy ona od kilku wzajemnie powiązanych ze sobą grup czynników i jest ściśle związana ze stanem zachowania bloku², na którego powierzchni została wykonana. Bezpośrednio jest ona uwarunkowana:

1. Pierwotnymi warunkami ekspozycji warstwy barwnej i całego obiektu, na którego powierzchnię została nałożona (m.in. warunkami ekspozycji zewnętrznej, mającymi zróżnicowane, uzależnione od klimatu działanie).

2. Technologią wykonania warstwy barwnej, dostosowaną do pierwotnych warunków ekspozycji oraz starannością pracy antycznego rzemieślnika (m.in. odpowiednim dobozem, odpornych na działanie światła i zaprawy pigmentów).

3. Stanem zachowania warstwy barwnej po zniszczeniu oryginalnego założenia, w którego skład wchodziła (m.in. rodzajem czynników niszczących --- działaniem wysokiej temperatury, spowodowanej pożarem czy mechanicznymi uszkodzeniami powierzchni kamienia).

4. Sposobem ponownego użycia bloku, na którego powierzchnię warstwa barwna była nałożona (m.in. narażeniem powierzchni na ścieranie lub permanentne zawilgocenie czy odbiciem fragmentów bloku w trakcie jego wtórnej obróbki).

5. Warunkami przechowywania bloku w warstwie ziemi (m.in. zlokalizowaniem bloku poniżej lub powyżej poziomu przemarzania gruntu czy stopniem narażenia na wypłukiwanie przez wody gruntowe).

6. Okolicznościami odkrycia warstwy oraz świadomością i umiejętnościami osób zabezpieczających obiekt w czasie jak najkrótszym od chwili jego odnalezienia.

Problem wynika z tego, że do przetrwania wyraźnych śladów pigmentu i spoiwa konieczne są sprzyjające dla nich warunki we wszystkich z wymienionych punktów. Zniszczyć je może działanie szkodliwych czynników na jednym zaledwie etapie długiej historii obiektu.

Biorąc pod uwagę złożoność tych czynników, przestaje dziwić niewielka liczba warstw barwnych zachowanych na powierzchni obiektów kamiennych. Z drugiej strony mała ilość malowanych napisów, które przetrwały do naszych czasów, wcale

nie świadczy o tym, że w starożytności nie była to praktyka szeroko rozpowszechniona.

Barwny pigment, nałożony — w warstwie spoiwa — na powierzchnię bloku kamiennego, znajdującego się w warunkach ekspozycji zewnętrznej, był już w starożytności narażony na wypłukiwanie lub ścieranie. O ograniczonej trwałości tych warstw świadczy praktyka ich odnawiania. Polegała ona na nakładaniu nowej warstwy, o zbliżonej barwie, na starszą, częściowo już wyblakłą³.

Powtórne użycie bloku stanowi znacznie większe zagrożenie dla inskrypcji malowanej niż wykutej na jego powierzchni. Wreszcie warstwy barwne, ukryte pod nawet cienką warstwą zaprawy, trudno zidentyfikować w trakcie prac archeologicznych, a ich przypadkowe zniszczenie w wyniku niewłaściwie prowadzonego oczyszczania jest bardzo łatwe⁴.

Zagadnienie warstw barwnych zachowanych na powierzchni antycznych zabytków kamiennych jest, niestety, bardzo źle udokumentowane. Choć malowane zabytki kamienne odnajdywano i publikowano od dziesiątków lat, to opracowania takie nie były rozszerzane o badania identyfikacyjne użytych pigmentów i spoiw⁵. Paradoksalnie, to te czynniki miały decydujący wpływ na wizualny odbiór tych obiektów w starożytności. Pobranie prób z tych zabytków nie jest dziś możliwe. Jedyną szansę prowadzenia badań identyfikacyjnych dają obiekty odnalezione w wyniku współcześnie prowadzonych prac wykopaliskowych.

Wobec niemożliwości przywożenia odnalezionych zabytków lub też ich właściwego zabezpieczenia na miejscu odkrycia, należy zabiegać o przywożenie pobranych prób do badań identyfikacyjnych, w celu stworzenia rzetelnej dokumentacji. Po upływie kilku lat pobranie takich prób może być niemożliwe.

W przypadku obiektów pozostawionych po wydobyciu w warunkach ekspozycji zewnętrznej powszechna jest obserwacja, że ślady malowanych inskrypcji pojawiają się po dwóch, trzech latach od chwili wydobycia. Następuje to po splukaniu warstwy pobiałej lub zaprawy, którą były wtórnie pokryte. Po upływie kolejnych kilku lat, wystawione na działanie warunków klimatycznych i schemizowanego środowiska, resztki tych relikwów dawnej kultury zostają bezpowrotnie splukane.

Istnieje także konflikt pomiędzy oczekiwaniem epigrafika i fotografa, którzy chcą mieć dokumentację wizualną tekstu, która umożliwi jego odczytanie, a zabiegami konserwatora starającego się uratować resztki autentycznych powłok barwnych. Specjaliści opracowującym świeżo wydobyte, pokryte inskrypcją zabytek pozostałości barwnych powłok, utrudniające estetyczny odbiór powierzchni obiektu, przeszkadzają na równi z resztkami ziemi, pobiałej czy zaprawy. W warunkach polowych odróżnienie nawarstwienia od pozostałości warstwy malarskiej może być problemem. W takiej sytuacji wszystko zależy od czujności archeologów przeprowadzających wstępne oczyszczenie powierzchni zabytku. Należy wykonać bardzo delikatnymi metodami oczyszczenie niewielkich partii powierzchni w miejscach, w których istnieje największa szansa zachowania śladów warstw barwnych. W razie nieświadczenia ich obecności można przystąpić do oczyszczania całej powierzchni

obiekty normalnymi metodami. W przypadku wątpliwości zaleca się opcjonalne zidentyfikowanie takiej warstwy, zabezpieczenie i późniejszą identyfikację. Błędem będzie jej usunięcie, bez chociażby zachowania prób warstwy, umożliwiających późniejsze badania. Oczywiście idealnym rozwiązaniem byłby udział w pracach archeologicznych zawodowego konserwatora dzieł sztuki. Wiedza z zakresu rozpoznawania warstw barwnych wykonanych w różnych technikach i w różnym stopniu zdegradowanych pozwala nie tylko na ich odkrycie, ale na natychmiastowe podjęcie działań przeciwdziałających ich zniszczeniu. Taka sytuacja, z różnych powodów i pomimo coraz bliższej współpracy specjalistów obu dziedzin, pozostaje fikcją.

Wszelkie warstwy barwne zidentyfikowane na powierzchni kamienia należy zabezpieczać w pierwszej kolejności. Tylko takie postępowanie może uchronić je przed zniszczeniem. Należy jednak stosować środki, które nie będą stanowiły problemu przy dalszych zabiegach konserwatorskich. Ślady oryginalnych warstw barwnych zachowują się najczęściej w formie szczątkowej, w zagłębieniach formy obiektu⁶. Z *Novae* znamienny jest przykład greckiej inskrypcji ku czci Asklepiosa odnalezionej w czasie kampanii roku 1966⁷, ale zidentyfikowanej dopiero po upływie trzech lat, kiedy w wyniku działania środowiska odpadła warstwa tynku pokrywająca napis.

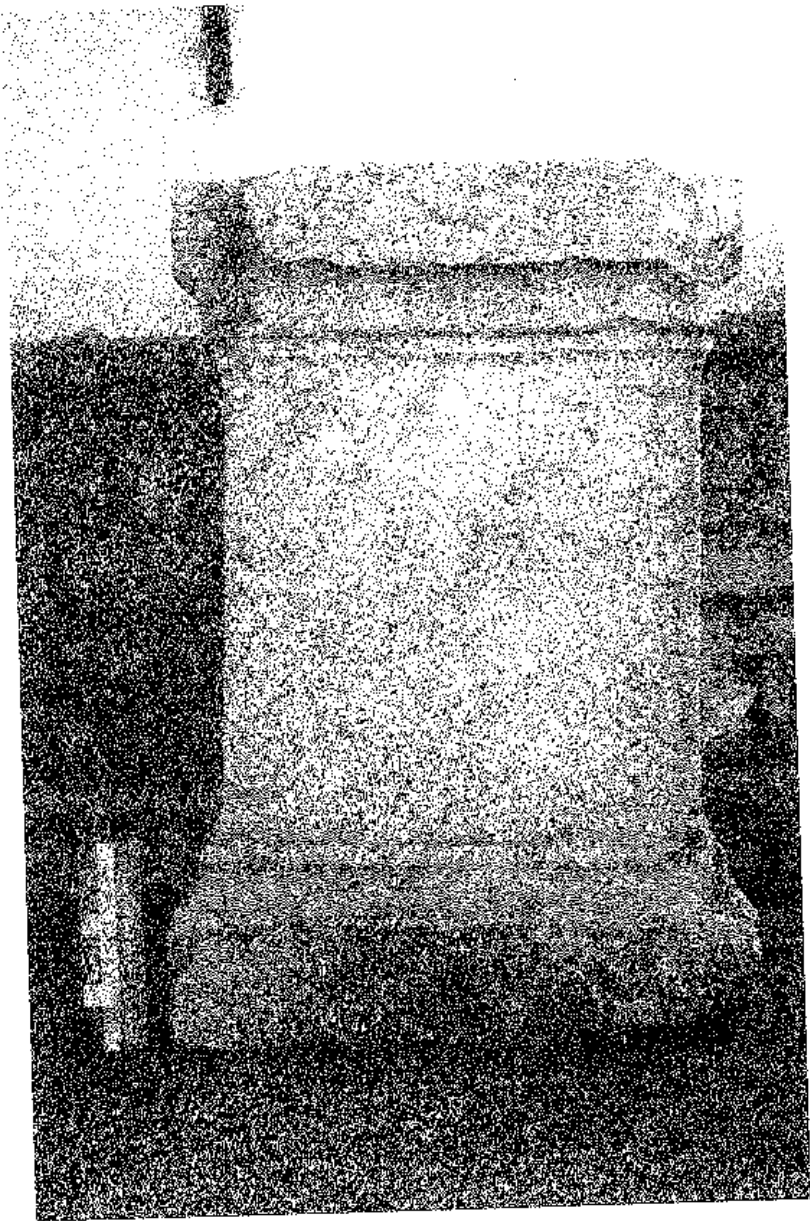
Różne powody skłaniały antycznych twórców do nakładania warstw barwnych na powierzchnie kamienne. W przypadku używanego w *Novae* „kamienia hotnickiego” chodziło o pokrycie niejednorodnego walorowo kamienia w celu jego unifikacji, a dziś powszechne jest dążenie do zniszczenia resztek tej warstwy, aby odsłonić pokrytą nawarstwieniem i w tej sytuacji jednolitą powierzchnię kamienia. W związku z tym, że ślady malowania liter na zabytkach nie są zbyt liczne, a napisy malowane na kamieniu spotykamy tylko wyjątkowo, każdy obiekt pozwalający na wykonanie badań identyfikacyjnych zasługuje na szczególną uwagę.

Na podstawie odnalezionych obiektów można wyróżnić trzy główne sposoby użycia warstw barwnych na powierzchniach kamiennych:

- malowanie powierzchni całych zabytków epigraficznych;
- malowanie wnętrza liter napisów kutech w kamieniu;
- malowanie tekstu bez jego wcześniejszego wykucia na powierzchni pola epigraficznego.

Wszystko wskazując na to, że w *Novae* te metody były stosowane. Prowadzone tam wykopaliska dostarczyły tylko kilku przykładów resztek polichromii, ale biorąc pod uwagę liczbę wszystkich znanych malowanych inskrypcji rzymskich jest to ilość zasługująca na analizę.

Zdarza się, że warstwy barwne, które w dobrym stanie przetrwały prawie dwa tysiące lat, są błędnie zidentyfikowane jako warstwy wtórne i w znacznej mierze niszczone. Tak było w przypadku odnalezionej na terenie *Novae* bazy posagu poświęconego VRBI ROMAE AETERNAE. Badania pobranych z powierzchni kamienia prób pozwoliły określić rodzaj warstwy barwnej, jaką pokryto w starożytności powierzchnię bazy posagu. Była to powłoka o barwie beżowej, w której

użyto pigmentu żelazowego, z dodatkiem czerni kostnej, wykorzystano spoiwo gipsowe lub wapienno-gipsowe. Dokładniejsza identyfikacja zarówno rodzaju spoiwa, jak również typu użytego pigmentu żelazowego jest utrudniona ze względu na bardzo zły stan zachowania resztek tej powłoki w 1997 roku, kiedy to próba była pobierana. Jak wynika ze zdjęcia wykonanego zaraz po odnalezieniu bazy posągu w 1972 roku⁶, resztki warstwy barwnej na licu obiektu przetrwały w co najmniej w 20%. Tak dobre zachowanie warstwy barwnej można tłumaczyć odnalezieniem bazy na głębokości 1,6-1,9 m w warstwie „(...) żółtoszarej, gliniastej ziemi przechodzącej na spagu w żółtą, zbitą glinę”⁷. Takie warunki przechowywania uchroniły obiekt przed nadmiernym opłukiwaniem powierzchnią przez wody gruntowe. Przyczyn tak złego dzisiejszego stanu zachowania, pokrywającej powierzchnię warstwy barwnej, nie należy więc szukać w starożytności, ani nawet w okresie zalegania obiektu pod powierzchnią ziemi. Do odnalezienia w czasach współczesnych obiektu znajdował się w bardzo sprzyjających warunkach. Do prawie całkowitego zniszczenia warstwy barwnej przyczyniły się niewłaściwe metody postępowania z zabytkiem już po jego odnalezieniu. Złożył się na nie brak zabezpieczenia powierzchni pomnika po wydobyciu, jak również niewłaściwe warunki przechowywania obiektu, najpierw na terenie Bazy Archeologicznej w *Novae*, a następnie w lapidarium Muzeum Archeologicznego w mieście Svištov. W obu tych miejscach obiekt, po zaleganiu przez prawie dwa tysiące lat w warstwie ziemi, zapewniającej mu stabilne warunki, znalazł się w warunkach ekspozycji zewnętrznej. Działanie czynników klimatycznych doprowadziło do prawie całkowitej zagłady zachowanych śladów warstwy barwnej.

W przypadku „kamienia hotnickiego”, z którego wykonanych zostało kilka reprezentacyjnych pomników z terenu *Novae*, w tym omawiany VRBI ROMA E AETERNAE, nałożenie warstwy barwnej miało na celu scalenie walorów jego powierzchni. „Kamień hotnicki” to, jak wykazały badania, mikrytowy wapień organodetrytyczny, zawierający szczątki organiczne w postaci drobnokrystalicznego kalcytu¹⁰. Mamy tu do czynienia ze skałą o zbitej teksturze i dosyć wysokiej twardości. Powierzchnia kamienia ma barwę jasnobieżową z szarymi i jasnobrązowymi plamkami oraz ciemniejszymi, podłużnymi wtrętami o częściowej transparencji. Zaawansowane procesy diagenety¹¹ doprowadziły do powstania skały niejednorodnej, zbudowanej z przenikających się, lepiej i gorzej przekrystalizowanych obszarów. W całej masie kamienia stwierdzona została niewielka zawartość związków żelaza, koncentrujących się w cienkich żyłach o rdzawej barwie, przebiegających na granicy faz krystalicznych.

Rzymscy rzemieślnicy uważali wielobarwność „kamienia hotnickiego” za wadę, skoro żadna ze ścian pomnika nie była wypolerowana dla podkreślenia barwy kamienia i nadania jej głębi, a cała jego powierzchnia pokryta została farbą, mającą ukrywać strukturę skały, nawet po zmoczeniu jej wodą. Zastanawia jednak fakt, że dna liter nie zostały pokryte jaskrawą polichromią odmiennej barwy, jak to miało miejsce w przypadku wielu innych pomników w *Novae*. Nowa identyfikacja obiektu, jako bazy posągu poświęconego „Wiecznemu Miastu Rzymowi” i przedstawiającemu

boginię Romę¹², może sugerować, że przedstawienie to dawało tak czytelny przekaz symboliczny, że dodatkowe uwidacznianie treści napisu uznano za zbędne¹³.

Duże problemy interpretacyjne stwarza zdobiona rozetą stela wapienna z pustym polem epigraficznym, nie noszącym śladów kutego literactwa. Problem z odtworzeniem pierwotnego wyglądu tej steli budzi wiele wątpliwości. Zidentyfikowanie czerni kostnej w próbie pobranej z boku steli świadczy o tym, że na jej powierzchnię została nałożona warstwa barwna. W wyniku badań identyfikacyjnych próby ustalono, że pod warstwą słabo spojonego z podłożem ciemnego nawarstwienia pochodzenia biologicznego¹⁴ zachowały się resztki warstwy nałożonej na powierzchnię steli przez człowieka, o czym świadczy obecność czerni kostnej (interpretację taką potwierdza obserwacja kwarcu i biotyту w opisie szlifu cienkiego). Śladowe pozostałości tej warstwy nie pozwalają ustalić, jaka była jej grubość, trudny do określenia jest też jej pierwotny kolor, choć obecność związków żelaza sugerowałaby raczej barwę czerwoną lub beżową¹⁵. Potwierdzałoby to hipotezę, że stela ta była wykończona i ustawiona na nekropoli. Z drugiej strony powierzchnia pola epigraficznego nie nosi żadnych śladów kutego literactwa. Widoczne są na niej wyłącznie ślady pracy gradziń — pozostałość jednej z faz wykuwania płaszczyzny bloku. Jeśli miałyby się tu znajdować literactwo malowane, to konieczna byłaby warstwa wyrównująca — stiuku bądź zagładzonej zaprawy. Brak prób pobranych z lica nie pozwala wykonać badań identyfikacyjnych, które być może udzieliłyby odpowiedzi na to pytanie¹⁶.

Na szczególną uwagę zasługuje przykład inskrypcji odnalezionej w 1978 roku, której litery są tylko malowane¹⁷. Napis wykonany został na licu bloku wapiennego¹⁸, w 176-180 r. n.e. z okazji odbudowy przez namiestnika Mezji i legata prowincji jakiejś niezidentyfikowanej, zniszczonej konstrukcji. W momencie znalezienia napis ukryty był pod warstwą pobiałą. Badanie próby pobranej z warstwy barwnej pozwoliło stwierdzić, że mamy do czynienia z pigmentem żelazowym w warstwie spoiwa olejnego. Dokładne określenie sposobu otrzymywania pigmentu nie jest możliwe przy tak małej ilości pobranej substancji, poza stwierdzeniem, że nie jest to hematyt. Ze względu na datowanie obiektu należy wykluczyć także czerwienie żelazowe pozyskiwane sztucznie, znane od połowy XIX wieku. Badany pigment należy zatem albo do grupy naturalnych czerwonych glinok (tzw. czerwonych ziemi), bądź do grupy czerwieni otrzymywanych przez prażenie naturalnych żółcieni żelazowych¹⁹.

Ogólnie mianem czerwieni żelazowych określa się pigmenty czerwone, w których składnikiem barwiącym jest tlenek żelaza Fe₂O₃. Czerwienie naturalne, czyli glinki, ziemie czerwone lub rudy żelaza, zawierają domieszki glinokrzemianów, kwarcu, węglanu wapniowego. W czerwieniach uzyskiwanych przez prażenie ziemi sienciskiej i umbry występuje ponadto tlenek manganu MnO₂. Zarówno jedne jak i drugie stosowane były w starożytności, opisy ich otrzymywania podają Teofrast, Witruwiusz i Pliniusz. Oznaczają się dobrą odpornością na działanie światła oraz środowiska kwaśnego i zasadowego. W zależności od zawartości i metody pozyskiwania mają różne odcienie i intensywność, od żółtawoczerwonych do czerwono-brunatnych²⁰.

Czerwień żelazowa była stosunkowo łatwo dostępna i chętnie stosowana, a ich duża odporność na działanie światła sprawia, że mają one dużą możliwość zachowania się. Drugą ważną cechą jest przebiegająca w czasie stabilizacja warstwy olejnej, przechodzącej w tak zwany linoksyd²¹. Dzięki temu odporność takiej warstwy barwnej rośnie z czasem. Ze względu na fakt, że różnica współczynników rozszerzalności cieplnej powoduje pęknięcie powłok olejnych na kamieniu, a wnikać przez spękania woda razem z rozpuszczonymi w niej solami niszczy taką powłokę, należy przyjąć, że inskrypcja malowana nie znajdowała się w starożytności w warunkach ekspozycji zewnętrznej. Z dotychczasowych badań wynika, że inskrypcja malowana jest jedyną z terenu *Novae* wykonaną na spoiwie olejnym. We wszystkich pozostałych warstwach barwnych spoiwem jest zaprawa wapienna, bądź wapienno-gipsowa, charakteryzująca się mniejszą intensywnością barwy.

Wbrew pozorom uchronienie resztek warstwy barwnej przed zniszczeniem w momencie jej odnalezienia nie jest zwieńczeniem działań konserwatora.

Wobec bardzo złego procentowego stanu zachowania warstw barwnych na powierzchni nawet najlepiej przechowywanych antycznych zabytków kamiennych, zagadnieniem bardzo kontrowersyjnym są próby rekonstruowania takich powłok. Rekonstrukcje takie powinny być brane pod uwagę wyłącznie w przypadku przygotowywania do ekspozycji obiektu z zachowanymi resztkami intensywnych powłok, których kontrast z miejscami pozbawionymi polichromii zakłóca odbiór zabytku jako całości. Działania takie należy poprzedzić badaniami identyfikacyjnymi i użyć techniki jak najbardziej zbliżonej do pierwotnej. Czasami rekonstruując warstwy barwne zapominają się, że położenie nawet silnie kryjącego pigmentu w warstwie spoiwa wapiennego, bądź wapienno-gipsowego znacznie osłabia jego intensywność.

Zachowane przed zniszczeniem resztki powłok barwnych są świadkiem dawnej cywilizacji, a ich właściwe zabezpieczenie nie pozbawia przyszłych badaczy dostępu do źródłowych materiałów, dając im możliwość weryfikacji i korekty naszych ustaleń.

Przypisy

* Artykuł opublikowano na prawach rękopisu. Materiał ilustracyjny znajduje się w artykule J. Kolendo, *Trzy stele z napisami malowanymi z Novae (?)*, w tym tomie „Novensia”.

¹ W poniższym artykule nie zajmuję się problemem malowania całych pomników, a jedynie malowaniem inskrypcji. Tym niemniej ustalenia dotyczące przyczyn niszczenia, jak również zalecane metody postępowania można odnosić do warstw barwnych nakładanych na powierzchnie całych obiektów.

² Chodzi tu o stan zachowania bloku zarówno w jego masie, jak i o stan zachowania jego warstwy powierzchniowej oraz rodzaj czynników niszczących.

³ Na powierzchni pomnika VRBI ROMAE AETERNAE zachowały się ślady co najmniej jednokrotnego przemalowania, poprzez nałożenie warstwy ugrównej o nieco ciemniejszej barwie. *Inscriptions Latines de Novae* par V. Božilova, I. Kolendo et L. Mroczewicz, sous la rédaction de J. Kolendo, Poznań 1992; *Inscriptions grecques et Latines de Novae (Mésie Inférieure)*, éd. J. Kolendo,

V. Božilova, A. Bresson et Th. Dew-Bear, Bordeaux 1997; E. Bunsch, *Pomnik VRBI ROMAE AETERNAE — rozważania nad technologią wykonania*, „Novensia”, t. 12, Warszawa 2000.

⁴ Często ukryte pod resztkami zaprawy i ub pobiał, warstwy barwne są odkrywane dopiero w momencie oczyszczania powierzchni zabytku.

⁵ Artykuł Wandy Wolskiej, *Uwagi o polichromii pomników rzymskich z terenu Dacji*, „Wiadomości Archeologiczne 1973-1976”, s. 3-12, ilustrowany niestety tylko rysunkami, nie zawiera uwag dotyczących technologii wykonywania warstw barwnych, a jedynie analizuje ich gamę kolorystyczną. Zła jakość materiału dokumentacyjnego, powszechna dla publikacji z tego okresu, nie pozwala na weryfikację omawianych tam unikalnych przykładów. Materiał ilustracyjny prezentuje obiekty zbliżone zarówno formą, jak i sposobem zakomponowania powierzchni do obiektów znanych nam z terenu *Novae*. Szczególnie ciekawe pod tym względem są stela nagrobna i ołtarzyki z malowanymi inskrypcjami, pokazane na tablicach VI i VII. Autorka pracy twierdzi, że „Szerokie stosowanie polichromii można stwierdzić w Dacji, na różnych typach pomników: nagrobnych, wotywnych, płytach dekoracyjnych oraz na rzeźbach, jak i jej szerokie rozpowszechnienie zarówno w ośrodkach miejskich, jak i wiejskich. Najczęściej używany był kolor czerwony i biały, potem żółty, czarny, ciemnoszary, niebieski i zielony”. Wiele przesłanek wskazuje na to, że z podobną sytuacją mamy do czynienia w *Novae*, z jedną chyba różnicą, dotyczącą kolorystyki. Wykonywane na terenie twierdzy *Novae* warstwy malarskie ograniczały swą kolorystykę do palety żółcieni, czerwieni i ugrów.

⁶ „Dlatego też każdy najmniejszy ślad warstwy barwnej, czytelny na obiekcie przed jego oczyszczeniem, powinien być ostrzeżeniem przed stosowaniem aktywnych środków do usuwania nawarstwień — zanim zostaną wykonane badania sondażowe i pełna analiza chemiczna prób (...)”. M. Rudy, *Identyfikacja warstw barwnych. Profilaktyczna konserwacja kamiennych obiektów zabytkowych*, red. W. Domastowski, Toruń 1975, s. 206.

⁷ Chodzi o zabytek odnaleziony w murze zewnętrznym budowli JL i GI. w *Novae*.

⁸ J. Olczak, J. Kolendo, *Ołtarz z inskrypcją, [w:] Novae - Sektor Zachodni 1972*, red. S. Pamicki-Pudélko, Poznań 1975, s. 206.

⁹ *Ibidem*, s. 205.

¹⁰ Identyfikację rodzaju materiału kamiennego oparto na opisie szlifów petrograficznych wykonanego przez mgr Irenę Koss z Wydziału Konserwacji i Restauracji Dziel Sztuki ASP w Warszawie oraz o badania mikrochemiczne przeprowadzone przeze mnie pod jej kierunkiem w marcu 1998 r., w laboratorium Wydziału Konserwacji i Restauracji Dziel Sztuki.

¹¹ Diagnoza — to „(...) przeobrażenia fizyczne i chemiczne osadu trwające od sedymentacji aż do zakończenia lityfikacji (konsolidacji, zestalenia). Procesy diagenetyzacji odbywają się w niskiej temperaturze i przy niskim ciśnieniu (...)”. W. Ryka, A. Maliszewski, *Słownik petrograficzny*, Warszawa 1991, s. 75.

¹² E. Bunsch, *op. cit.*

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Przez nawarstwienie biologiczne rozumie się wszelkiego typu szczątki organiczne naniesione na obiekt i występujące w zagłębieniach jego formy.

¹⁵ Badania autora. Zob. przypis 10.

¹⁶ Próba pobrana przez autora w sierpniu 1997 roku z boku steli miała na celu identyfikację kamienia. Problem istnienia warstwy malarskiej na licu pojawił się później, w trakcie opracowywania obiektu przez J. Kolendo.

¹⁷ *Inscriptions Latines de Novae*, *op. cit.*, s. 38; *Inscriptions grecques et Latines de Novae (Mésie Inférieure)*, *op. cit.*, s. 57.

¹⁸ Niestety dotychczas autor nie miał możliwości pobrania próby kamienia z tego bloku, w celu wykonania zadań identyfikacyjnych.

¹⁹ Badania autora. Zob. przypis 10.

²⁰ P. Rudniewski, *Pigmenty i ich identyfikacja*, Warszawa 1994, s. 101-102.

²¹ Twardnienie warstwy olejnej jest procesem chemicznym polegającym na utlenianiu glicerydów (wysycaniu powiązań podwójnych).

Summary

Investigations of Colour Traces on the Surface of three Stelae from *Novae*

It is very rare to see original colours, which endure on the surface of ancient inscription to the modern times. In first part of the article author present conditions which should be, to preserve ancient colours. They disappear very quickly, and archaeologist, have to take sample immediately after field works.

On the second part author present three inscriptions with traces of ancient colours. First it is base devoted to *Romae Aeternae* made by so-called *Milniza* stone (kind of crystalline, local lime-stone). There are on the surface traces of light brown paint pigment made of iron, burnt bones and gypsum. The second inscription, have the same prepared surface. The third find with painted inscription made by pigment with iron mixed in oil.

Jerzy Kolendo

TRZY STELE Z NAPISAMI MALOWANYMI Z *NOVAE* (?)

Artykuł ten¹ chciałbym zacząć od poinformowania czytelnika, że tekst ten będzie dotyczył inskrypcji, na których nie ma najmniejszego nawet śladu jakiegokolwiek litery. Z punktu widzenia formalnego i etymologicznego nie można mówić w tym przypadku o inskrypcjach. Nie chodzi tu przy tym o banalną sytuację zabytków uszkodzonych w takim stopniu, iż tekst napisu nie istnieje obecnie, gdyż znajdował się w zniszczonej partii. Nie będzie też mowy, jak mógłby sugerować tytuł artykułu, o napisach malowanych. Przedmiotem analizy będą trzy stele nagrobne z *Novae*, na których nie ma nawet najmniejszych śladów pisma, a które mimo to mogą być przedmiotem szczególnego zainteresowania epigrafika². Dwie z nich opublikowano jako niedokończone pomniki nagrobne, trzecią — jako inskrypcję malowaną, której napis uległ całkowitemu zniszczeniu. Wydaje mi się jednak, że we wszystkich trzech przypadkach chodzi o inskrypcje malowane, które — ze zrozumiałych względów — mogą zachować się tylko w wyjątkowych okolicznościach. Owe *tituli picti* odgrywały jednak — jak się wydaje — dość istotną rolę w „pejzażu epigraficznym” świata antycznego³. Nie chodzi tu tylko o inskrypcje malowane na ścianach, których najlepszym przykładem są *tituli picti* z Pompejów. Chciałbym zająć się inskrypcjami na kamieniu, których litery były malowane. Jest to specyficzna forma napisów, gdzie kucie liter, a następnie pokrywanie ich konturów odpowiednią farbą zostało zastąpione malowaniem.

Z *Novae* pochodzi jeden z najefektowniejszych przykładów tego typu inskrypcji malowanej (*titulus pictus*) należącej do kategorii inskrypcji budowlanych, umieszczanych na frontonach różnych budowli. Wydawałoby się, że właśnie w odniesieniu do tych *Bauinschriften* wszystkie zabytki powinny być kute w kamieniu. W *Novae* w 1978 r. odkryto w ruinowisku we wnętrzu bazyliki episkopalnej inskrypcję budowlaną⁴, której napis był wykonany czerwoną farbą na płycie z wapienia (fig. 1). Jest to oficjalna dedykacja jakiejś budowli odbudowanej *a solo* (tj. od fundamentów) w latach 176-180 i dedykowanej współrządzającym cesarzom, Markowi Aureliuszowi i Kommodusowi, przez *legio I Italica*⁵. W napisie są wymienieni również P. Calpurnius, który był najprawdopodobniej legatem prowincji Mezja Dolna, oraz Mucius Maior, może legat legionu, który zatroszczył się o remont budowli. Inskrypcję

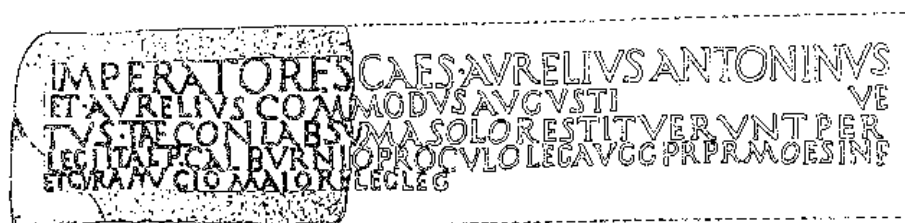

Fig. 1. Inskrypcja malowana z *Novae*. Rekonstrukcja rysunkowa
[„Archeologia” XXXI, 1880 (1982), s. 159]

rozmieszczono w 5 wierszach na bloku wapiennym o rozmiarach $97 \times 56 \times 18$ cm. Pierwotnie miała ona 2,7-3,0 m długości. Napis malowany, otoczony ramką, którą następnie usunięto, zachował się, gdyż później pokryto go warstwą białego tynku. Następnie blok z napisem został wtórnie użyty do budowy bazyliki episkopalnej⁶, a jeszcze później znalazł się w gruzowisku w rejonie południowej absydy. Mimo takich zmiennych kolei losów napis malowany zachował się, bezpośrednio po odkryciu, w formie dość czytelnej. Jest to w znacznym stopniu zasługą staranności prowadzonych prac wykopaliskowych. Oczyszczono bowiem delikatnie powierzchnię kamienia, gdy pojawił się tylko ślad czerwonej farby. Następnie bardzo starannie i bardzo ostrożnie zdjęto tynk. Słabiej czytelne partie stały się widoczne dopiero po delikatnym nawilżeniu powierzchni kamienia. Pełną dokumentację opracowano dzięki wykonaniu przerysu oraz szeregu fotografii w różnych warunkach oświetlenia. Ostatnio ten *titulus pictus* poddano badaniom mającym na celu określenie techniki wykonania napisu malowanego⁷. Udało się stwierdzić, że mamy tu do czynienia z pigmentem żelazowym w warstwie spoiwa olejnego.

Przypomnienie warunków odkrycia i zadokumentowania tej inskrypcji pozwala na wyciągnięcie interesujących wniosków dotyczących szansy zachowania się, a zwłaszcza dostania się do rąk archeologów i epigrafików inskrypcji malowanych. *Titulus pictus* z *Novae* zachował się, gdyż jego powierzchnię dość wcześnie, zanim napis nie uległ jeszcze zniszczeniu, a przede wszystkim nie zdążył wyblaknąć, pokryto warstwą tynku. Zlikwidowało to niepotrzebny już z jakiś powodów napis, ale jednocześnie uratowało go dla nas. Dzięki pokryciu warstwą tynku już w starożytności, malowany napis nie uległ zniszczeniu przez prawie półtora tysiąca lat leżenia w gruzowisku bazyliki i wydobyto go na światło dzienne w 1978 r. w takim stanie, że spod tynku przebijały ślady czerwonej farby. Drugi szczęśliwy zbieg okoliczności to zauważenie tych śladów w czasie oglądania kamienia. Wreszcie należy pamiętać o umiejętnościach osób wykonujących wszystkie zabiegi, które doprowadziły do odsłonięcia i zadokumentowania napisu. Trzeba też zdawać sobie sprawę, że nie były to zabiegi rutynowe. Tak więc *titulus pictus* z *Novae* to rezultat szczęśliwego zbiegu okoliczności. Do zaistnienia tych wszystkich sytuacji, które uratowały dla nas napis, nie dochodziło chyba zbyt często. Złożyło się bowiem na to szereg czynników. Dlatego też *tituli picti*, które zastępowały inskrypcje kute w kamieniu są tak rzadkie.

We wszystkich rozważaniach dotyczących inskrypcji malowanych należy więc pamiętać, że szansa dotarcia ich do rąk epigrafików była nieporównywalnie mniejsza niż napisów kutych w kamieniu.

Novae dostarczyło nie tylko tej tak ciekawej inskrypcji malowanej. W czasie badań archeologicznych odkryto tu trzy stele będące dowodem istnienia inskrypcji, które nie były kute w kamieniu, lecz wyłącznie malowane. Jak już wspomniano, dwie z nich opublikowano jako nieskończone płyty nagrobne⁸, trzecią — jako inskrypcję malowaną, na której nie zachowały się ślady farby⁹. Oto te zabytki:

1. Stela nagrobna z wapienia odkryta w 1982 r. w narteksie bazyliki episkopalnej¹⁰. Zniszczeniu uległa prawa i dolna część zabytku: część pola epigraficznego otoczonego gładką ramką, dolna część steli oraz część zwieńczenia (fig. 2-3). Zachowana wysokość 101 cm, maksymalna zachowana szerokość 41 cm, grubość 29 cm. Zachowany częściowo trójkąt, znajdujący się na zwieńczeniu steli, pozwala oszacować¹¹ pierwotną jej szerokość na ok. 65 cm. Zważywszy, że ramka ma 6 cm szerokości, można wyliczyć, że szerokość pola epigraficznego wynosiła ok. 53 cm, z czego pozostało w najszerszym miejscu ok. 35 cm. Nie zachowała się ramka ograniczająca od dołu pole epigraficzne. Uwzględniając jednak wymiary steli, można przypuszczać, że część pola epigraficznego, która uległa zniszczeniu, nie była zbyt duża. Gdyby więc na steli tej znajdował się napis kuty, to musiałaby się zachować znaczna jego część (1/2-2/3 długości linii). Na powierzchni kamienia nie ma jednak żadnych śladów kutego napisu.

Stela ta jest przez Wujewskiego¹² wiązana z pobytem *legio VIII Augusta* w *Novae* i w konsekwencji datowana na lata 45-69. Analogiami może być tu pewna grupa stel z *Poetovio*, gdzie miał przebywać — zdaniem T. Wujewskiego — *legio VIII Augusta*. Jednak nowsze badania dowodzą¹³, że rzeczywistość historyczna była bardziej skomplikowana. Obserwacja Wujewskiego dotycząca podobieństwa pewnej grupy stel z *Novae* datowanych na I w. do tych z *Poetovio* jest jednak trafna.

Brak inskrypcji na tej steli Wujewski próbuje wiązać ze zniszczeniem pomnika w trakcie jego wykonywania, a następnie z użyciem go, w charakterze materiału budowlanego, najpierw w jakimś murze z okresu wczesnego Cesarstwa, a później w bazylice chrześcijańskiej¹⁴. Hipoteza taka wydaje się mało przekonująca. Rozbicie płyty wapiennej grubości 35 cm jest bowiem mało prawdopodobne.

2. Stela nagrobna¹⁵ z wapienia odkryta w 1984 r. w bazylice episkopalnej, stanowiąca część fundamentu pod ambonę¹⁶. Zniszczeniu uległa lewa i dolna część zabytku (fig. 4-5). Zachowana wysokość steli 121 cm, maksymalna zachowana szerokość 80 cm, grubość 26,5 cm. Pierwotną szerokość można ocenić na ok. 92-93 cm. W górnej części pomnika nagrobego znajdowało się w półokrągłej arkadzie przedstawienie pary małżeńskiej, z której zachowało się popiersie kobiece po prawej stronie oraz część drugiego popiersia po stronie lewej. Powierzchnia kamienia w tej partii jest silnie zniszczona, trudno więc jest wydatować te dość schematyczne przedstawienie¹⁷. Poniżej znajduje się prawa górna część pola epigraficznego, otoczonego profilowaną ramką. Nie ma na nim jednak śladów napisu, chociaż powinny zmieścić się tam 2-3 wiersze.

Stela jest datowana przez Wujewskiego na drugą połowę II w. Jego zdaniem¹⁸, użyto jej jako materiału budowlanego w jakiejś konstrukcji z okresu rzymskiego, a później wtórnie w bazylice biskupiej. Bardziej prawdopodobne jest jednak przypuszczenie, że był to pomnik grobowy z malowanym napisem, który użyto w budowlu chrześcijańskiej.

3. Stela nagrobna z wapienia¹⁹ (fig. 6-7) znaleziona w 1997 r., użyta do budowy (zw. *via inscriptionum*, ulicy, która powstała w latach osiemdziesiątych III w. na terenie zniszczonego *valetudinarium*²⁰). Zachowana wysokość steli wynosi 157 cm, szerokość 69 cm i grubość 30 cm. Dolna część pomnika (część pola epigraficznego i partia przeznaczona do wkopania w ziemię) została odbita²¹. W dolnej partii steli widać wyraźne ślady użycia klinów służących do rozłupania bloku kamienia. Fronton steli, wysokości 58 cm, ma formę pięciokątą, otoczonego w górnej części ramką szerokości 2 cm i wypełnionego stylizowanym kwiatem o 8 płatkach oraz liśćmi. Z boku fronton jest otoczony gładką ramką szerokości 8 cm, podobnie jak i pole epigraficzne o rozmiarach: [91] × 53 cm.

Stela ta jest najbardziej zbliżona do pomników XI grupy wg klasyfikacji M. Alexandrescu Vianu, chociaż górną część zwieńczenia tworzy trójkąt, który jednak nie wyodrębnia się z całości frontonu. Stele należące do XI grupy wg M. Alexandrescu Vianu są datowane w dość szerokich granicach chronologicznych — od końca I w. do III w.²² Gładka ramka może świadczyć, że publikowana tu stela pochodzi jeszcze z I w.²³

Na powierzchni pola epigraficznego nie ma najmniejszych pozostałości kutego liternictwa, widoczne są za to liczne ślady obróbki kamieniarskiej wykonywanej gradzią²⁴. Wyklucza to możliwość całkowitego zatarcia pierwotnej inskrypcji. Jednocześnie zachowała się znaczna część pola epigraficznego, na którym powinien znajdować się napis nagrobny. Badania próbki pobranej z powierzchni bocznej steli pozwoliły stwierdzić, że była w tym miejscu warstwa barwna, w której stwierdzono obecność czerni kostnej oraz związków żelaza. Można stąd domniemywać, że warstwa ta miała pierwotnie kolor czerwony lub beżowy. Jak przypuszcza Eryk Bunsch, który wykonywał badania tego zabytku, powierzchnia pola epigraficznego, na którym znajdowała się inskrypcja, mogła być pokryta stiukiem lub zaprawą, a na niej dopiero znajdował się malowany napis²⁵.

Dwie stele publikowane przez Wujewskiego są — jak już wspominałem — traktowane przez niego jako inskrypcje niewykończone (*unfertige Grabsteine*). Już w trakcie omawiania tych zabytków zgłaszałem swoje zastrzeżenia wobec takiej hipotezy. Chciałbym jednak ustosunkować się całościowo do koncepcji niewykończonych pomników nagrobnych. Zastrzeżenia budzi już hipoteza uszkodzenia kamieni w trakcie niezbyt skomplikowanej produkcji stel wapiennych²⁶. Zniszczenie kamienia byłoby bardziej prawdopodobne we wcześniejszych fazach jego obróbki, a kucie liter przy grubości bloku ok. 1 stopy (0,29 m) lub nawet więcej nie mogłoby spowodować pęknięcia całej steli. Zniszczenie jej w warsztacie w trakcie transportu wewnętrznego też jest mało prawdopodobne. Hipotezę o niewykończonych pomnikach nagrobnych

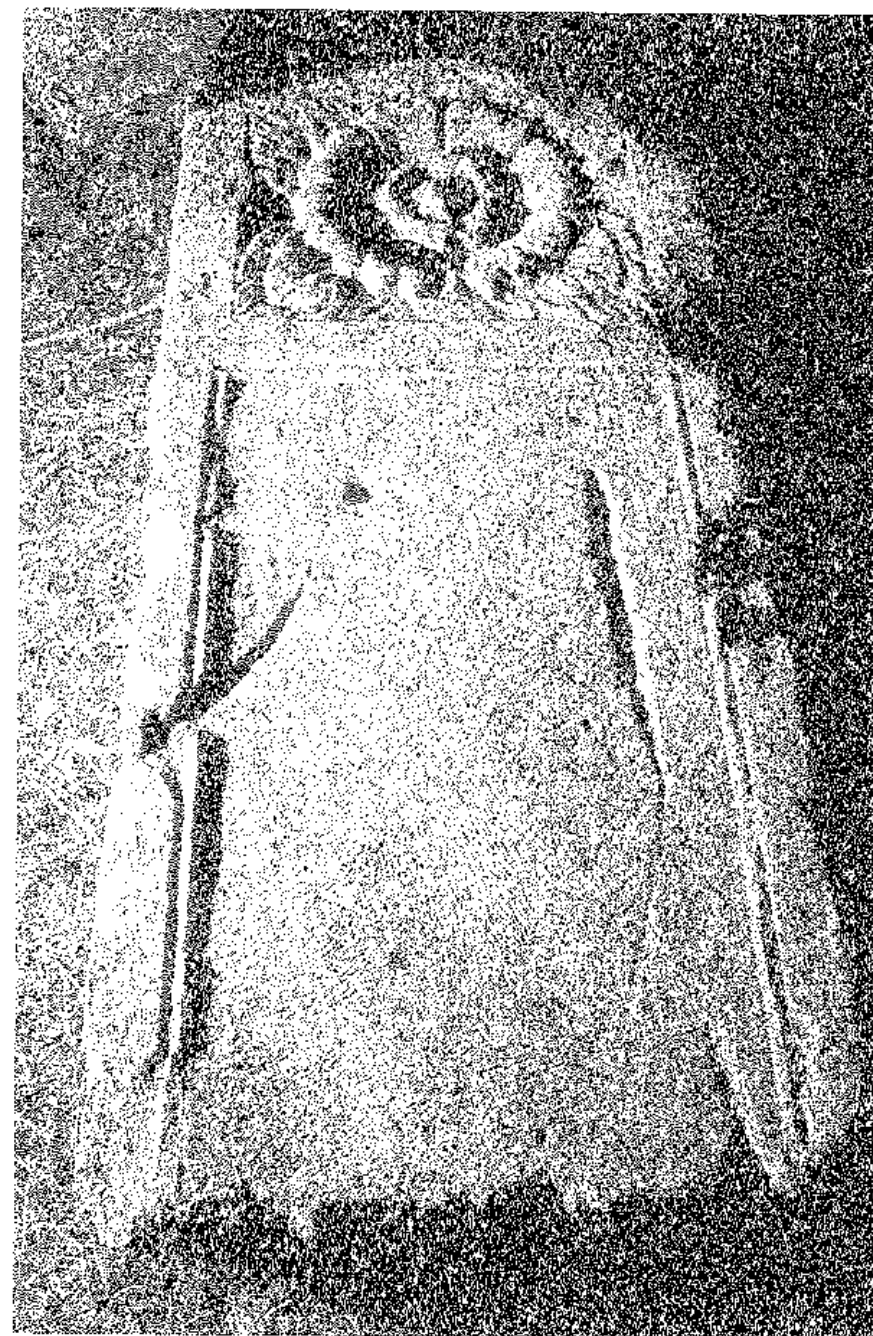

Fig. 6. Stela nr 3 z *Novae* [fot. Eryk Bunsch]

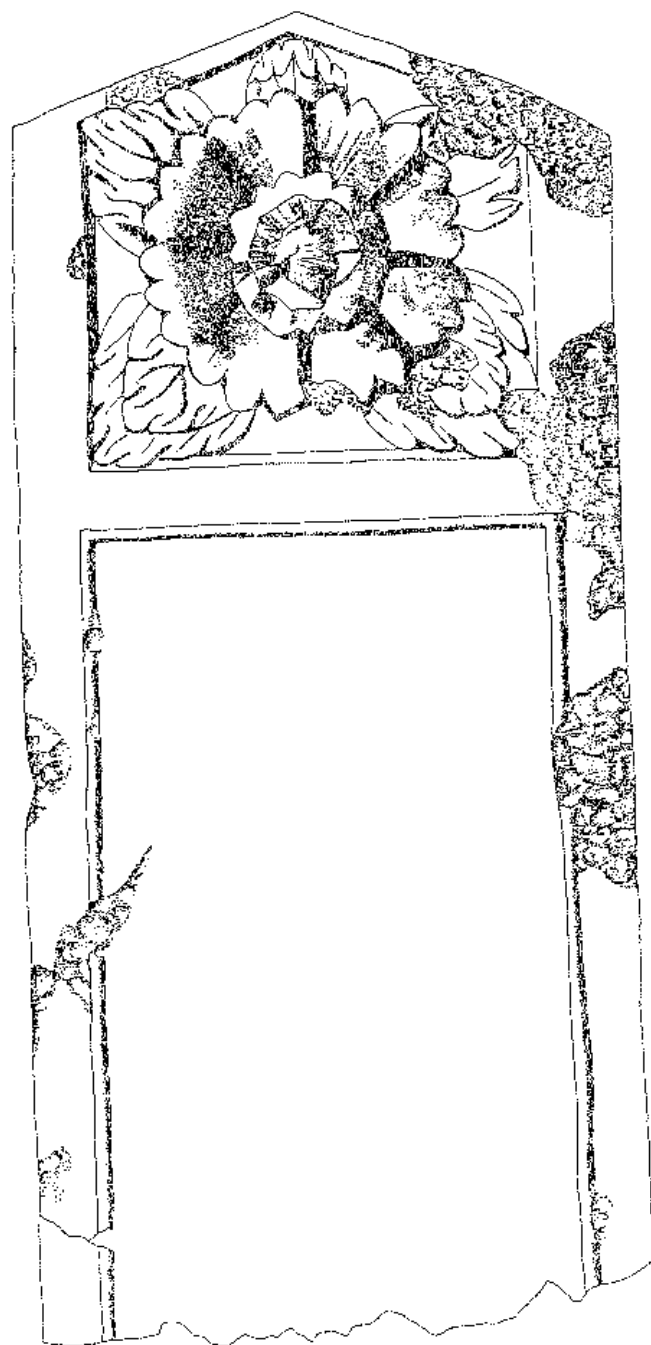

Fig. 7. Stela nr 3 [ryc. M. Szcieszyński i M. Różycka]

da się — wg mnie — sformułować trochę inaczej. Można teoretycznie przypuszczać, że były to nagrobki wykonane „na skład”²⁷, które wyszły z mody, lub też zamówione wcześniej i z jakichś względów nie opłacone. Wówczas jednak można było sprzedać stelę trochę taniej innemu użytkownikowi. Nagrobek nawet ze schematycznymi portretami zmarłych da się przerobić. Również przyjęcie hipotezy jakiejś katastrofy, która mogłaby zniszczyć warsztat kamieniarski, jest nieprawdopodobne ze względu na różnice w datowaniu zabytków.

Koncepcja niedokończonych pomników nagrobnych musi być całkowicie wykluczona w przypadku trzeciej omawianej tu steli. Jest to bowiem duży i dobrze zachowany pomnik nagrobny, który stał na nekropoli w *Novae*. Dowodem tego, że stela była umieszczona na grobie są ślady zostawione przez kliny, które świadczą o odbijaniu jej dolnej partii utrzymującej ją w ziemi. Teoretycznie istniały dwa sposoby rozbicia takiej steli. Można było wykopać ją z ziemi, a następnie podzielić klinami na dwie części. Dawało to możliwość wykorzystania całej steli oraz było zabiegiem bezpiecznym, chociaż dość pracochłonnym. Nie można jednak wykluczyć, że dla oszczędności pracy odbito za pomocą klinów jedynie górną część steli na pewnej wysokości od powierzchni, pozostawiając resztę w ziemi. Rozbicie tej steli musiało nastąpić po ataku Gotów na *Novae* w 250 r. i po sprofanowaniu nekropoli, najprawdopodobniej w trakcie budowy *via inscriptionum*, co miało miejsce przypuszczalnie na początku tetrarchii²⁸.

Gdybyśmy mieli do czynienia tylko z jedną stelą anepigraficzną, to zawsze moglibyśmy znaleźć jakiś wytłumaczenie, odwołując się do nadzwyczajnej sytuacji lub też do przypadku. Wtórne użycie trzech zabytków w różnych konstrukcjach w *Novae* wymaga jednak wyjaśnienia całościowego. Hipoteza niedokończonych trzech stel z *Novae*, skąd znamy 53 tego typu nagrobki mające napisy²⁹, jest absolutnie nie do przyjęcia. Jedyne wytłumaczenie całościowe może stanowić założenie, że były to stele z literami malowanymi, być może na jakimś podkładzie. Byłby więc to jeszcze jeden, niestety tylko pośredni, przykład istnienia *tituli picti*. Długi czas przebywania na otwartej przestrzeni nekropoli, następnie 1700 lat leżenia w ziemi, wreszcie staranne oczyszczenie kamienia po odkryciu przez archeologów³⁰ oraz kilkuletnia ekspozycja na wolnym powietrzu mogły doprowadzić do tego, iż wszelkie ślady farby, w tym również napisu, uległy całkowitemu zniszczeniu³¹. Trzeba pamiętać, że również polichromia na kamiennych zabytkach antycznych zachowuje się tylko wyjątkowo.

Znamy szereg *tituli picti* o charakterze sepulkralnym. Słynny sarkofag Lucjusza Korneliusza Scypiona Barbatusa, konsula w 259 r. p.n.e., miał dwie inskrypcje: jedną malowaną czerwoną farbą, która podawała tylko imię zmarłego, oraz drugą, o ok. 30 lat młodszą, kutą w kamieniu, która zawierała słynny tekst w wierszu saturnijskim³². Świadectwem istnienia nagrobków wyłącznie malowanych może być dekorowana enkaustycznie stela marmurowa z popiersiem dziewczynki i napisem³³. Pochodzi ona z Rzymu czy też Italii i jest datowana na początek I w. n.e. Z Falerii Novi znamy inskrypcję nagrobną malowaną na cegle, która nosi datę konsularną — 106 r. p.n.e.³⁴ W mauzoleum H. na nekropoli watykańskiej znajdowało się ok.

150 miejsc na *ollae*, które — jak przypuszcza Werner Eck³⁵ — miały malowane napisy. Praktyka wystawiania nagrobków z napisem malowanym była też powszechna na nekropolach chrześcijańskich³⁶.

Mamy też szereg przykładów stel polichromowanych z inskrypcjami z okresu hellenistycznego, pochodzących z Macedonii, Tessalii (znana stela z Demetrius-Pagasai, przechowywana obecnie w Volo)³⁷, a zwłaszcza z Aleksandrii³⁸. Z nekropoli Aleksandrii *ad Aegyptum* pochodzi, umieszczona w *tabula ansata*, grecka inskrypcja nagrobna. Stanowi ją długi tekst (ok. 20 wierszy), najprawdopodobniej metryczny, datowany na I-II w., którego lektura napotyka znaczne trudności³⁹.

Znamy też dedykacje religijne z malowanym napisem. W Carnuntum odkryto inskrypcję ku czci Jowisza Heliopolitańskiego⁴⁰. W Gnathia w południowej Italii znaleziono *cippus* wapienny z inskrypcją malowaną ku czci *Dea Syria*⁴¹. Z Cypru, z sanktuarium w Golgai pochodzą dwie malowane płytki wapienne z przedstawieniem oczu. Znajdują się na nich także kursywne inskrypcje greckie — dedykacje ku czci Theos Hysistos (Boga Najwyższego), które można datować na III-IV w.⁴² Znany również z Arabii słup miłowy z malowaną na czerwono inskrypcją⁴³. Często też spotyka się *miliaria*, na których brakuje najważniejszej informacji — o odległości. Przypuszcza się, że domalowywano ją na słupach, których większą liczbę przygotowywano w jednym miejscu⁴⁴. Wspomnieć też należy o *fasti consulares* i o kalendarzu z okresu republikańskiego, malowanych czarną i czerwona farbą na ścianie jakiegoś pomieszczenia w Antium⁴⁵.

Za przedstawioną wyżej hipotezą o napisach malowanych na trzech stelach z *Novae* przemawia również powszechność praktyki polichromowania całych pomników nagrobnych lub też ich części⁴⁶. Zwłaszcza popularne (a przynajmniej lepiej udokumentowane) było malowanie wyrytych liter, co znacznie podnosiło ich czytelność⁴⁷. Jednak drobne zazwyczaj ślady farby w literach są z reguły bardzo słabo widoczne jedynie bezpośrednio po odkryciu inskrypcji, a następnie dość szybko zanikają. Mamy też ciekawą informację Pliniusza Starszego, iż litery stają się bardziej czytelne dzięki użyciu minii (farby czerwonej): „*clariores litteras vel in muro vel in marmore etiam in sepulcris facit*”⁴⁸.

Można przypuszczać, że powszechne było również malowanie napisów na urnach nagrobnych⁴⁹, również tych bogato zdobionych⁵⁰. Napisy na urnach, dzięki przechowywaniu ich we wnętrzu grobowców, nie były narażone na szybkie wyblaknięcie i zniszczenie. Co więcej, w ciemnych wnętrzach napis malowany był znacznie czytelniejszy niż napis kuty. Obecnie napisy malowane uległy całkowitemu zatarciu, stąd taka duża liczba urn anepigraficznych, jakoby czekających na swego klienta, który miałby dopiero zlecić wykonanie napisu. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak przypuszczenie, iż były to urny z napisem jedynie malowanym.

W świetle przytoczonych tu różnych analogii, które nie roszczą sobie pretensji do kompletności, malowanie inskrypcji nie było chyba tak marginalnym zjawiskiem, jakby to wynikało z porównania liczb inskrypcji malowanych i kutech w kamieniu.

Tituli picti miały jednak minimalną szansę przetrwania. Tak więc każdy, nawet pośredni ślad inskrypcji malowanej zasługuje na uwagę.

Przypisy

¹ Rozwijam w nim pewne uwagi zawarte w komentarzu do publikowanej przeze mnie jednej inskrypcji z *Novae*. Cf. J. Kolendo, *Stèles funéraires réemployées dans la construction d'une rue à Novae*, „Archeologia” 50, 1999, s. 32-35. Chciałbym serdecznie podziękować pani prof. Marii Nowickiej za szereg sugestii dotyczących malarstwa antycznego, a panu mgr Erykowi Bunschowi za konsultacje dotyczące techniki obróbki kamienia.

² Zdaję sobie w pełni sprawę z paradoksalności takiego podejścia. Zgadzałem się też całkowicie z sugestywnymi sformułowaniami G.C. Susini (*Epigrafia romana*, Roma 1982, s. 17), że „l'iscrizione [...] non può ridursi alla sola consistenza testuale [...] E' però altrettanto vero che un'iscrizione è tale solo quando ha il suo testo”. Chodzi mi jednak o zwrócenie uwagi na pewną niezauważalną prawie problematykę, która nie była chyba całkowicie marginalną.

³ W literaturze epigraficznej problemowi inskrypcji malowanych nie poświęcano zbyt wiele uwagi. Wyjątek stanowiły jedynie *tituli picti* z Pompejów, rozpatrywane głównie w aspekcie specyfiki tego kampańskiego miasta. Najlepsza prezentacja tej problematyki — A. Donati, *Scrivere con penello*, [w:] *Romana pictura. La pittura romana dalle origini all'età bizantina*, Milano 1998, s. 97-102. Wszystkie inskrypcje malowane z terenu Hiszpanii omawia M. Mayer, *Las inscripciones pintadas en Hispania*, [w:] *Acta colloquii epigraphici Latini Heltingiae 3.-6. sept. 1991 habiti*, „Commentationes Humanarum Litterarum” 104, 1995, s. 79-92.

⁴ O inskrypcjach budowlanych patrz J. Kolendo, *Inskrypcje w architekturze antycznej*, „Meander”, w druku.

⁵ L. Mrozewicz, *Inskrypcje łacińskie z Novae*, „Archeologia” XXXI, 1980 (1982), s. 157-160; *idem*, *Inskrypcje łacińskie*, [w:] *Novae — Sektor Zachodni 1976, 1978. Wyniki badań wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej UAM*, Poznań 1981, s. 130-132; B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia 1989, s. 124 i n., nr 267 bis; *Inscriptiones latines de Novae* par V. Božilova, J. Kolendo et L. Mrozewicz sous la rédaction de J. Kolendo, Poznań 1991, s. 68-70, nr 38; *Inscriptiones grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure)*, éd. J. Kolendo, V. Božilova, Th. Drew-Bear, Bordeaux 1997, s. 92 i n., nr 57. Dalsza literatura cytowana w tych korpusach dotyczy identyfikacji osób wymienionych w inskrypcji.

⁶ O tej bazylice patrz S. Pamicki-Pudełko, *The episcopal basilica in Novae. Archeological Research 1976-1990*, Poznań 1995.

⁷ Badania wykonał konserwator kamieni pan Eryk Bunsch pod kierunkiem pani Ireny Koss z Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Por. E. Bunsch, *Badanie śladów warstw barwnych na obiektach kamiennych na przykładzie trzech zabytków epigraficznych z Novae*, w tym tomie „Novensia”.

⁸ T. Wujewski, *Zwei unfertige Grabsteine aus Novae*, „Eos” 81, 1993, s. 249-261.

⁹ J. Kolendo, *Stèles funéraires réemployées...*, *op. cit.*, s. 32-35, nr 10.

¹⁰ Pierwsza informacja „Archeologia” XXXV, 1984 (1986), s. 125 i ryc. 22 na s. 124. Szczegółowa publikacja — T. Wujewski, *op. cit.*, s. 249-256, ryc. 1.

¹¹ Obliczenia wg T. Wujewski, *op. cit.*, s. 249.

¹² T. Wujewski, *op. cit.*, s. 251.

¹³ Cf. literaturę dotyczącą *legio VIII Augusta*, [w:] J. Kolendo, *Stèles funéraires réemployées...*, s. 21, przyp. 18.

¹⁴ T. Wujewski, *op. cit.*, s. 255 i n.

¹⁵ Pierwsza informacja „Archeologia” XXXVII, 1986 (1987), s. 134 i ryc. 6 na s. 138. Szczegółowa publikacja — T. Wujewski, *op. cit.*, s. 256-261, ryc. 6.

¹⁶ A.B. Biernacki, *The pulpit in the episcopal basilica at Novae (Svištov) (an attempt at a reconstruction)*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” VII, 1995, s. 315-332.

¹⁷ O stelach z popiersiami zmarłych patrz: T. Wujewski, *op. cit.*, s. 257-260; M. Alexandrescu Vianu, *Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure*, „Dacia”, N.S. 29, 1985, s. 63 i n.

¹⁸ T. Wujewski, *op. cit.*, s. 261.

¹⁹ J. Kolendo, *Stèles funéraires réemployées...*, *op. cit.*, s. 32-35, nr 10.

²⁰ P. Dyczek, *Via inscriptionum at Novae*, „Novensia” 10, 1998, s. 17-29; J. Kolendo, *Stèles funéraires réemployées...*, *op. cit.*, s. 20.

²¹ Głębokie rysy na powierzchni steli powstały w czasie jej wydobywania i transportu z wykopu.

²² M. Alexandrescu Vianu, *op. cit.*, s. 63.

²³ Cf. J. Kolendo, *Stèles funéraires réemployées...*, *op. cit.*, s. 22 i przyp. 31.

²⁴ E. Bunsch, *Badanie śladów...*, w tym tomie.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Pękają stosunkowo łatwo skały krystaliczne, jak na to zwrócił mi uwagę mgr Eryk Bunsch, specjalista w zakresie konserwacji kamieni.

²⁷ Mamy przykłady, kiedy wykonywano nagrobki nie na zamówienie indywidualnego klienta, lecz już wcześniej, w sposób masowy, „na skład”. Znamy np. sarkofagi, gdzie głowy zmarłych nie zostały wykończone. Cf. R. Etienne, *Les sarcophages romains de Saint-Médard-d'Eyrans*, [w:] R. Etienne, *En passant par l'Aquitaine: recueil d'articles*, Bordeaux 1995, s. 253-255.

²⁸ J. Kolendo, *Stèles funéraires réemployées...*, *op. cit.*, s. 20.

²⁹ *Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure)*, *op. cit.*, s. 111-146 i 184-186, nr 75-113 (wraz z nr 109 bis i 111 bis) i nr 182; J. Kolendo, *Stèles funéraires réemployées...*, *op. cit.*, s. 19-38, nr 1-9, 11, 12.

³⁰ Paradoksalne zda się wydawać stwierdzenie, że staranne, acz mechaniczne przestrzeganie pewnych reguł prowadzenia prac wykopaliskowych może przynieść nikiedy szkody. Trzeba więc uczulić archeologów na możliwość znajdowania pewnych zabytków malowanych.

³¹ Cf. E. Bunsch, *Postępowanie z kamiennymi zabytkami rzeźbiarskimi i elementami architektonicznymi wydobytymi w wyniku prac wykopaliskowych*, [w:] *Pierwsza pomoc dla zabytków archeologicznych*, Warszawa 1998, s. 191-210.

³² A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*, Firenze 1957, nr 309.

³³ M. Nowicka, *Malarstwo antyczne. Zarys*, Wrocław 1985, s. 281 i cytowana tam literatura.

³⁴ *Supplementa Italica*, N.S., 1, s. 156 i n., nr 40.

³⁵ W. Eck, *Inchriften aus der Vatikanischen Nekropole unter St. Peter*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 67, 1986, s. 265 i n.

³⁶ A. Donati, *op. cit.*, s. 98. Cf. „L'Anne Epigraphique” (dalej AE) 1997, nr 736 — inskrypcje malowane z cementarzy chrześcijańskich w Syrakuzach.

³⁷ A. Rouveret, *Histoire et imaginaire de la peinture ancienne (Ve siècle av. J.-C. - Ier siècle ap. J.-C.)*, Rome 1989, s. 202 i n., 247-250.

³⁸ B.R. Brown, *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style*, Cambridge Mass. 1957, s. 15-17, nr 1, 3-24, 26-29 (inskrpcje z tzw. Soldiers' Tomb, w którym chowano przede wszystkim najemników z Galacji), s. 24-29, nr 14, 17, 20-29.

³⁹ B.R. Brown, *op. cit.*, s. 36, nr 30.

⁴⁰ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III 11138 = F. Vorbeck, *Militärischriften aus Carnuntum*, 2. Aufl., Wien 1980, nr 41.

⁴¹ *Supplementa Italica*, N.S. 11, s. 29 i n., nr 2 — AE 1993, 501.

⁴² A. Caubert, B. Helly, *Ex-voto chypriotes au Musée du Louvre*, „La Revue du Louvre” 1971, nr 6, s. 331-334.

⁴³ AE 1991, 1593.

⁴⁴ A. Donati, *op. cit.*, s. 98.

⁴⁵ A. Degrassi, *op. cit.*, nr 8 i 9.

⁴⁶ M. Nowicka, *op. cit.*, s. 278-281. Cf. W. Wolska, *Some remarks concerning the poichrony of the roman carved monuments of Dacia*, „Wiadomości Archeologiczne” 41, 1976, s. 3-13, pl. I-VIII; E. Bunsch, *Pomnik „Urbi Romae aeternae” — rozważania nad technologią*, „Novensia” 12, 2000.

⁴⁷ Widać to na przykładzie powszechnej w XIX w. praktyki malowania na czerwono liter antycznych inskrypcji przechowywanych w muzeach.

⁴⁸ Pliniusz, *Naturalis Historia*, XXXIII, s. 122.

⁴⁹ Napisy malowane znajdowały się też na wazach glinianych przeznaczonych na prochy. Z Aleksandrii, z tzw. Soldiers' Tomb pochodzi szereg „Hadra vases” z wymalowanym imieniem zmarłego.

⁵⁰ F. Sinn, *Stadrömische Marmorurnen*, Mainz am Rhein 1987.

Summary

Three Stelae with Painted Inscriptions from *Novae* (?)

Author was interested in three stelae found in *Novae* without any carved inscriptions. The first was discovered in 1982 in nartex of the episcopal basilica, next found in 1984 was used as a part of foundation of the basilica. The third stela was found in 1997. It was used to build so called *via inscriptionum*. It was believed, till now, then the mentioned stelae were “unfinished gravestones”. The author, basing on analogies, among others well known painted stela from *Novae*, dedicated to co-rulers Marcus Aurelius and Commodus and also anepigraphic Hellenistic and Roman stelae assumes that also three stelae mentioned above were provided with painted inscriptions. According to analogies brought forward in the article it seems that painted inscriptions weren't such a marginal event as it comes out from the simple comparing of inscriptions painted and carved in stone.

Agnieszka Tomas

FLASZE GLINIANE Z *NOVAE*

Artykuł ten dotyczy grupy naczyń glinianych odkrytych w trakcie wykopalisk prowadzonych przez archeologów polskich i bułgarskich w latach 1960-1998. Większą część flasz i ich fragmentów obecnie przechowuje się w magazynach terenowych w *Novae* i w Miejskim Muzeum Historycznym w Swisztowie (Gradskij Istoričeskij Muzej). Pewna część naczyń została zniszczona lub zagubiona, a jedynym śladem ich odkrycia jest nie zawsze kompletna dokumentacja. Wynika to z innych standardów dokumentacji ceramiki stosowanych w pierwszych latach wykopalisk. Znaczącą stratę stanowi również zaginięcie kart katalogowych części zabytków.

Metoda badań

Pod pojęciem flasz rozumieć naczynie do 40 cm wysokości, z wąską szyjką, bez uchwytów. Jak dotychczas, nie udało się utożsamić żadnej nazwy łacińskiej z formą określaną współcześnie jako „flasz” [cf. Hilgers 1969]. Naczyniami o zbliżonym kształcie są np. unguentaria lub ampulki [*unguentaria*, Robinson 1959, F 48, 49 i G 96-98; *ampullae*, Hilgers 1969, 37-38, nr 16]. Jednakże naczynia te mają niewielkie rozmiary. Zdarzają się także formy z uchwytami określane tym mianem [Hilgers 1969, 37-38]. Wydaje mi się, że gliniane flasz zamieszczone w niniejszym artykule mają dość rzadko spotykane kształty, a najbardziej do nich podobne są naczynia szklane [cf. Isings 1967, nr 103-104]. Natomiast flasz typu I, których kształt jest najbardziej zbliżony do naczyń typu *unguentarium*, znaleziono w niecodziennym kontekście [cf. Kovalevskaja, Tomas, Sarnowski 2000].

Fragmenty naczyń zamieszczone przede mną w tym artykule są w kilku przypadkach tak niewielkie (zwłaszcza nr kat. 9 i 10), że określenie ich mianem flasz może budzić wątpliwości, ale skłania do tego zachowany dość duży fragment naczynia bez śladów uchwytów.

Staralam się zebrać możliwie jak najwięcej informacji o wszystkich fragmentach naczyń zakwalifikowanych przeze mnie do opracowania, tj. określić nr inwentarzowy, wymiary i stan zachowania, materiał, lokalizację, kontekst archeologiczny, analogie, publikacje. Niestety, nie wszystkie informacje udało mi się uzyskać. Wśród naczyń przeze mnie zadokumentowanych są egzemplarze bez numeru inwentarzowego, a zatem pozbawione wszelkich danych umożliwiających ich datowanie na podstawie kontekstu archeologicznego. Pomimo to zdecydowałam się na umieszczenie ich w mojej pracy, chcąc przedstawić możliwie najwięcej form flasz znalezionych w *Novae*.

Materiał i wykonanie

Podjmując się opracowania części materiału ceramicznego z *Novae*, tj. dzbanków i flasz (znaleziska dzbanków z *Novae* będą tematem oddzielnego artykułu), próbowałam podzielić go na grupy według rodzaju materiału i sposobu wykonania. A zatem uwagi te można odnieść zarówno do flasz, jak i do całości materiału ceramicznego z *Novae*. Dzięki uczestnictwu w pracach prowadzonych w *Novae*, podczas których zajmowałam się dokumentacją ceramiki, poczyniłam wiele cennych obserwacji odnośnie do materiału ceramicznego.

Rodzaj materiału, wykonanie i zdobienie części flasz mają swoje analogie w dobrze datowanym materiale ceramicznym z pobliskich stanowisk: *Nicopolis ad Istrum* [Falkner 1999], *Iatrus* [Böttger 1982; Kuzmanov 1991] i Sadowec [Kuzmanov 1992]. Gлина i jakość wykonania jednego z naczyń (nr kat. 7) są typowe dla pobliskich ośrodków produkcji w Butowie, Chotnicy i Pawlikeni. Naczynie to ma oryginalny ornament, który powstał prawdopodobnie przez obmazywanie powierzchni pędzlem lub jakimś materiałem organicznym pochodzenia roślinnego. Flasze typu I i II wykonano dość starannie, choć wśród potłuczonych fragmentów stwierdzono wybrakowane dna lub ścianki (zbyt grube lub za cienkie, duże pęcherze powietrza). Wszystkie flasze mają dość twardy wypał, lecz nie są naczyniami eleganckimi. Sposób ich wykonania, np. skromne zdobienie lub jego brak, wskazuje na codzienne przeznaczenie.

Stan zachowania

Interesującą sprawą jest stosunek liczebny zarówno dzbanków, jak i flasz do innych rodzajów naczyń. Podczas siedmiu kampanii brytyjskiej ekspedycji archeo-

logicznej w *Nicopolis ad Istrum* zebrano zadziwiająco niewiele fragmentów glinianych dzbanków i flasz. Według R.K. Falknera, może to wynikać z kilku powodów, m.in. z możliwości istnienia dzbanków i flasz z metalu lub z gorszego stanu zachowania wylewów, spowodowanego małymi rozmiarami naczyń [Falkner 1999, 58]. Niestety, w przypadku *Novae* podjęcie badań statystycznych nad materiałem ceramicznym będzie możliwe dopiero za kilka lat, kiedy dokumentacja ceramiki masowej będzie wystarczająco duża. Niewykluczone jednak, że jej wyniki mogą być podobne do tych z *Nicopolis*. Jednocześnie nie mogę się zgodzić z argumentem R.K. Falknera dotyczącym stanu zachowania wylewów: moim zdaniem, są one najlepiej zachowującym się fragmentem dzbanków i flasz właśnie ze względu na niewielkie rozmiary, a stosunkowo grube ścianki.

Stan badań

W ostatnich latach ukazały się nowe, odrębne opracowania ceramiki, w tym także stołowej z *Novae* [Domżański 1998; Domżański 1998a; Klenina 1999; Dimitrova-Milčeva 1987; Kovalevszkaja, Tomas, Sarnowski 2000]. Niezwykle ważne dla opracowania materiału ceramicznego z *Novae* są publikacje materiału archeologicznego z pobliskich stanowisk tego samego okresu: *Iatrus* [Böttger 1967; Böttger 1982; Kuzmanov 1991], *Nicopolis ad Istrum* [Falkner 1999], Sadowec [Kuzmanov 1992], a także ogólne prace dotyczące ceramiki na terenie Mezji i Tracji, zwłaszcza G. Kuzmanowa [Kuzmanov 1985] i B. Böttgera [Böttger 1967; Böttger, Bockisch 1966]. Duże znaczenie dla datowania stołowej ceramiki rzymskiej mają publikacje dobrze ustratyfikowanych znalezisk z dwóch wili zniszczonych podczas najazdów gockich: w Armira, koło Iwajłowgradu [Kabakčijeva 1986] i Krylew Doł, koło Pernika [Najdenova 1985]. Oprócz tego wiele dobrze datowanych naczyń, zwłaszcza dzbanków, pochodzi z cmentarzy [cf. Sultov 1968; Sultov 1983, 13; Lányi 1972; Plesničar-Gec 1977]. Dość dokładne datowanie form naczyń umożliwiają także znaleziska z pieców ceramicznych [p. ex. Póczy 1956]. Najważniejszym jednak odkryciem było odnalezienie trzech wielkich centrów produkcyjnych w Butowie, Chotnicy i Pawlikeni [Sultov 1962; Sultov 1969; Sultov 1969a; Sultov 1971; Sultov 1972; Sultov 1976; Sultov 1980; Sultov 1983; Sultov 1983a; Sultov 1984 (n.v.); Načeva 1981]. Niestety, przedwcześnie zmarły odkrywca, B. Sultov opublikował tylko część materiału. Pozostała, znaczna część odkrytej ceramiki znajduje się w magazynach muzeów archeologicznych w Pawlikeni oraz Tyrnowie i dotychczas nie była przedmiotem odrębnych opracowań.

Pochodzenie i datowanie flasz

Zła jakość wykonania większości flasz, a także występowanie rzadko spotykanych form dają podstawy do przypuszczeń, iż mogły zostać wyprodukowane przez lokalnych wytwórców, nawet na terenie samego *Novae*. Spośród 16 pieców ceramicznych odkrytych w *Novae* i okolicy [Ncr 1998; Majewski 1961, 87, fig. 16; Mitova-Džonova 1966] cztery zaklasyfikowano jako piece do wypału ceramiki budowlanej, a dziesięć — do wypału ceramiki naczyniowej. Stan zachowania dwóch pozostałych nie pozwala jednoznacznie stwierdzić przeznaczenia, jednak ich konstrukcja jest bliższa piecom do wypału naczyń glinianych. W żadnym z pieców nie odnaleziono flasz ani ich fragmentów, ale jest prawdopodobne, że w piecach tych wypalano naczynia o takiej formie.

Dwa najwcześniej datowane piece pochodzą z drugiej połowy III w.; zostały odkryte przy bramie prowadzącej z południowego wschodu do późnorzymskiego aneksu, dobudowanego od wschodu do obozu [Dimitrov, Čičikova, Sultov 1970]. Aż siedem pieców datuje się na IV-V w. [Majewski 1962, 86; Dimitrov, Čičikova, Sultov 1963, 121-122; Mitova-Džonova 1966; Válov 1966; Dimitrov, Čičikova, Sultov, 1974]. Pozostałe dwa pochodzą z wczesnego średniowiecza [Majewski 1975, 143-144; Kotecki 1977]. Jeden piec odkryto na wysokiej skarpie Dunaju, jednak stan jego zachowania był tak zły, że nie udało się określić daty jego powstania [Majewski 1961, 87, fig. 16].

Jedynie glina i jakość wykonania jednego z naczyń (nr kat. 7) są typowe dla pobliskich ośrodków produkcji w Butowie, Chotnicy i Pawlikeni, których działalność przypada na II i III w. Fiasza nr 4 jest datowana na podstawie kontekstu na połowę III-połowę IV w., fiasza nr 6 — na drugą połowę III w., fiasza nr 10 — na IV w. Zespół flasz odkryty w zasypisku *hypocaustum* w *principia* (nr kat. 1 i 3) pochodzi z końca IV-pocz. V w.

Typologia

Typ I

Naczynie z prostym wylewem, długą, prostą szyjką i ściętym lub zaokrąglonym brzegiem.

Nr kat. 1, 2, tab. I, IV.

Wśród flasz typu I wyodrębniono [Kovalevskaja, Tomas, Sarnowski 2000] dwa warianty.

Wariant A

Naczynie z prostym wylewem, długą, prostą szyjką i ściętym brzegiem.

Nr kat. 1, tab. I, 1-4.

Flasze typu I wariantu A wykonano z gliny z dużą drobnoziarnistą domieszką miki oraz mniejszą domieszką wapienia i piroksenu oraz śladową domieszką tłuszczu ceramicznego. Naczynia wypalono w dość niskiej temperaturze, na kolor od beżowo-ceglanego do jasnobieżowego.

Wariant B

Naczynie z prostym wylewem, długą, prostą szyjką i zaokrąglonym brzegiem.

Nr kat. 1, 2, tab. I, 5-12 i tab. IV, 2.

Flasze typu I wariantu B wykonano z gliny z dużą drobnoziarnistą domieszką miki oraz mniejszą domieszką wapienia i piroksenu oraz śladową domieszką tłuszczu ceramicznego. Naczynia wypalono w dość niskiej temperaturze, na kolor jasnobieżowy (trzy egzemplarze) i szary (cztery egzemplarze). Flasze wypalone na szary kolor dodatkowo wygładzono w górnej części brzuśca.

Rodzaj gliny i wykonanie flasz są zbliżone do występujących w naczyniach określanych w literaturze jako ceramika z „dekoracją gładzoną” (*Keramik mit „eingeläuteter Dekor”, „Keramik mit „eingeläuteter Verzierung”*) i datowanych na IV-połowę V w. [p. ex. Böttger 1967a; Kuzmanov 1967, 421-423; Böttger 1982; Kuzmanov 1987; Soproni, 48, tab. 43-49, 65, tab. 72-73; Kuzmanov 1985, 28; Grünwald, Pernicka 1979; Grünwald 1983]. Identycznie datowany jest kontekst naczyń znalezionych w *Novae* [Kovalevskaja, Tomas, Sarnowski 2000, 111; Klenina 1999]. Wylew flasz nr kat. 2 znaleziono w *hypocaustum* jednego z pomieszczeń na terenie *scamnum tribunorum*, jednak brak danych stratygraficznych uniemożliwia datowanie.

Typ II

Naczynie z prostym wylewem, zaokrąglonym brzegiem i krótką szyjką.

Nr kat. 3, tab. II, 1-16, III, 1-31.

Flasze typu II wykonano z gliny z dużą drobnoziarnistą domieszką miki oraz mniejszą domieszką wapienia i piroksenu oraz śladową domieszką tłuszczu ceramicznego. Naczynia wypalono w dość niskiej temperaturze, na kolor jasnobieżowy (jeden egzemplarz) i szary (30 egzemplarzy). Naczynia wypalone na kolor szary, podobnie jak flasze typu I, dodatkowo wygładzono w górnej części brzuśca.

Rodzaj gliny i wykonanie tych naczyń są zbliżone do występujących w naczyniach określanych jako ceramika z „dekoracją gładzoną” (*Keramik mit „eingeläuteter Dekor”, „Keramik mit eingeläuteter Verzierung”*) i datowanych na IV-połowę V w. [cf. supra].

Flasze typu I i II stanowią część unikalnego zespołu znalezionego w *hypocaustum* jednego z pomieszczeń *principia* (Bw) [Kovalevskaja, Tomas, Sarnowski 2000]. W zasypisku piwnicy hypokaustycznej znaleziono 42 w całości zachowane naczynia

oraz setki fragmentów. Obliczono, że pierwotnie wszystkich naczyń było ok. 300, z czego 200 wypalonych na kolor ciemny, a 100 na kolor jasny. Spośród flasz zachowanych w całości 12 miało długą szyjkę (typ I) i 37 krótką szyjkę (typ II). Znajdzisko to jest datowane na podstawie kontekstu na lata siedemdziesiąte IV-lata trzydzieste V w.

Flasze typu I i II nie mają dotychczas zadowalających analogii. Jedyną porównywalną paralelą jest wylew naczynia z Sadowec, który można datować na okres istnienia umocnionego osiedla rzymskiego (IV-połowa V w.) [Kuzmanov 1992, 213, tab. 72, 14]. Jednak szyjka tego naczynia jest krótsza niż u flasz typu I i dłuższa niż u flasz typu II. Podobny kształt ma również flaszka z Panonii wykonana z brązu [Radnóti 1938, tabl. XII, 67, XI, IV, 8; Tomas 2001 (w druku)].

Typ III

Naczynie z prostym wylewem, nieznacznie profilowanym brzegiem i prostą szyjką. Nr kat. 4, 5, 6, tab. IV.

Flasze nr 4 i 5 wykonano z gliny z domieszką miki i wapienia oraz wypalono na kolor beżowy.

Brak opisu gliny flaszki nr 6. Flaszki nr 4 znaleziono w kontekście datowanym na połowę III-połowę IV w., a flaszki nr 6 w kontekście datowanym na 2 połowę III w.

Typ IV

Naczynie z wylewem wywiniętym na zewnątrz.

Nr kat. 7, 8, 9, 10, tab. V.

Flasze nr 7 i 8 wykonano z gliny z domieszką wapienia, piasku, miki, wypalono na kolor beżowy oraz pokryto angobą. Obie dodatkowo ozdobiono ornamentem: nr 8 rowkami na wylewie i brzuścu, a nr 7 obmazaniem w górnej części brzuśca. Materiał i jakość wykonania flaszki nr 7 są takie jak w naczyniach wytwarzanych w ośrodkach produkcji w Butowic, Chotnicy i Pawlikeni. Flaszka nr 8 ma wyraźniej twardszy wypał od flaszki nr 7.

Flasze nr 9 i 10 wykonano z gliny z dużą domieszką miki i piasku, wypalono na kolor pomarańczowy i także pokryto angobą. Flaszki nr 10 datuje się na podstawie kontekstu archeologicznego na IV w. Niestety, dla pozostałych naczyń nie jest on znany.

Flaszka nie objęta typologią

Nr kat. 11, tab. V.

Naczynie nr 11 znacznie różni się od innych naczyń znajdujących w *Novae*. Wykonano je z gliny z niewielką domieszką wapienia i miki, wypalono na kolor pomarańczowy i pokryto angobą w kolorze brązowym tylko na szyjce, od strony

wewnętrznej i zewnętrznej. Angoba od strony zewnętrznej ma silnie metaliczny połysk. Niestety także w tym przypadku brakuje danych o kontekście archeologicznym.

Katalog [określenia barw według Munsell 1990]

1. Flasze -- nr inw. 55/97w, tabl. I.

Stan zachowania: naczynia jasne --- 7 w całości zachowanych naczyń i ok. 60 fragmentów; naczynia ciemne --- 4 w całości zachowane naczynia i ok. 6 fragmentów. *Wymiary:* wys. 19,6-24,6 cm, śred. wylewu 2,8-3,2, śred. dna 3,4-5 cm.

Materiał i wykonanie: naczynia jasne --- glina twarda, porowata, z dużą drobnoziarnistą domieszką miki oraz mniejszą domieszką wapienia i piroksenu, pojedynczymi kawałkami tłuczni ceramicznego; powierzchnia chropowata, nierówna, wylew ścięty; kolor: przełom beżowo-żółty (7.5YR 6/6-7/6, reddish yellow), powierzchnia kremowo-żółta (10YR 7/3-7/4, very pale brown); naczynia ciemne --- glina twarda, porowata, z dużą drobnoziarnistą domieszką miki oraz mniejszą domieszką wapienia i piroksenu, pojedynczymi kawałkami tłuczni ceramicznego; powierzchnia gładka, wygładzona w górnej części brzuśca, wylew zaokrąglony; kolor: przełom szaro-beżowy (10YR 4/1-6/4, light yellowish brown), powierzchnia szara (10YR 5/2-6/1, grayish brown --- light brownish gray).

Miejsce znalezienia: odc. XI, kw. 358, *hypocaustum* pomieszczenia Bw w *principia*. *Kontekst archeologiczny:* warstwa rumowiskowa, 18 monet z brązu, z których najpóźniejszą jest *foliis* Licyniusza z lat 313-314, gruz, kilka fragmentów innych naczyń.

Analogie: *Novae* (nr 160-162, pocz. IV w.), Sadowec (IV-połowa V w.), naczynie z brązu z *Aquincum*.

Datowanie: lata siedemdziesiąte IV w.-lata trzydzieste V w. (na podstawie kontekstu), pocz. IV-połowa V w. (przez analogię).

Publikacje: Kovalevskaja, Tomas, Sarnowski 2000, typ I wariant A; Tomas 2001 (w druku).

2. Flaszka --- nr inw. 2865/EB35, tabl. IV.

Stan zachowania: wylew naczynia, lekko uszkodzony.

Wymiary: zachowana wys. 7 cm, śred. wylewu 2,5 cm, grub. ścianki 0,6 cm.

Materiał i wykonanie: glina z drobnoziarnistą domieszką miki, pojedynczymi wtrąceniami wapienia, twarda, wylew zaokrąglony; kolor: przełom szary (2.5YR 5/1, gray), powierzchnia szarozółta (10YR 5/1, gray).

Miejsce znalezienia: ha X, kw. 312/313, głęb. 0,50 m, *hypocaustum*, na terenie *scamnum tribunorum*, brak danych do bliższej lokalizacji.

Kontekst archeologiczny: fragmenty ceramiki ręcznie lepionej (2 fragmenty den, 4 brzuśców, 3 wylewów), fragmenty ceramiki toczonej (fragment wylewu *mortarium*, fragment wylewu misy jasnoglinianej), 4 fragmenty przedmiotów z żelaza, 2 przedmioty z gliny, 1 pocisk kamienny, 1 fragment szkła).

Analogie: *Novae* (nr 160-162, pocz. IV w.), Sadowec (pocz. IV-połowa V w.), naczynie z brązu z *Aquincum*.

Datowanie: lata siedemdziesiąte IV w.-lata trzydzieste V w. (przez analogię).

Publikacje: Tomas 2001 (w druku).

3. Flaszka — nr inw. 55/97w, tabl. II, III.

Stan zachowania: naczynia jasne — naczynie zachowane w całości i 11 fragmentów; naczynia ciemne — 30 naczyń zachowanych w całości i 186 fragmentów.

Wymiary: wys. 13,6-16 cm, śred. wylewu 1,4-2,0 cm, śred. dna 4,2-5 cm.

Materiał i wykonanie: naczynia jasne — glina twarda, porowata, z dużą drobnociarnistą domieszką miki oraz mniejszą domieszką wapienia i piroksenu, pojedynczymi kawałkami tłuczni ceramicznego; powierzchnia chropowata; kolor: przełom beżowo-żółty (7.5YR 6/6-7/6, reddish yellow), powierzchnia kremowo-żółta (10YR 7/3-7/4, very pale brown); naczynia ciemne — glina twarda, porowata, z dużą drobnociarnistą domieszką miki oraz mniejszą domieszką wapienia i piroksenu, pojedynczymi kawałkami tłuczni ceramicznego; powierzchnia gładka, wygładzona w górnej części brzuśca; kolor: przełom szaro-beżowy (10YR 4/1-6/4, light yellowish brown), powierzchnia szara (10YR 5/2-6/1, grayish brown-light brownish gray).

Miejsce znalezienia: odc. XI, kw. 358, *hypocaustum* pomieszczenia Bw w *principia*.

Kontekst archeologiczny: warstwa rumowiskowa, gruz, kilka fragmentów innych naczyń.

Analogie: *Novae* (nr 160-162, pocz. IV w.), Sadowec (pocz. IV-połowa V w.), naczynie z brązu z *Aquincum*.

Datowanie: lata siedemdziesiąte IV w.-lata trzydzieste V w. (na podstawie kontekstu), pocz. IV-połowa V w. (przez analogię).

Publikacje: Kowalevskaja, Tomas, Sarnowski 2000, typ I wariant A; Tomas 2001 (w druku).

4. Flaszka — nr inw. 194/95w, tabl. IV.

Stan zachowania: górna część naczynia.

Wymiary: zachowana wys. 12,2 cm, śred. wylewu 4 cm, grub. ścianki 0,8 cm.

Materiał i wykonanie: glina porowata, z dużą drobnociarnistą domieszką miki i wapienia, brunatny nalot na powierzchni; kolor: przełom i powierzchnia ciemnobieżowe.

Miejsce znalezienia: odc. IV, ha X, kw. 71, głęb. 40, 48 m n.p.m., S 2,3 m, E 3,4 m, późna budowla na południe od „budowli wschodniej” (część „domu z suszonej cegły”?).

Kontekst archeologiczny: stopka amfory (typ Bjelajac 208; III w.).

Analogie: brak.

Datowanie: połowa III w.-połowa IV w. (na podstawie kontekstu).

Publikacje: nie publikowana.

5. Flaszka — nie zinwentaryzowana, tabl. IV.

Stan zachowania: wylew i szyjka naczynia.

Wymiary: zachowana wys. 8,2 cm, śred. wylewu 3 cm, grub. ścianki 0,3-0,4 cm.

Materiał i wykonanie: glina średnio twarda, lekko porowata, z drobnociarnistą domieszką wapienia i miki, powierzchnia gładka; kolor: przełom beżowo-pomarańczowy (7.5YR 6/6, reddish yellow), powierzchnia beżowa (10YR 7/4, very pale brown).

Miejsce znalezienia: brak danych.

Kontekst archeologiczny: brak danych.

Analogie: brak.

Datowanie: ?

Publikacje: nie publikowana.

6. Flaszka — nr inw. 188/97w, tabl. IV.

Stan zachowania: górna część naczynia.

Wymiary: zachowana wys. 13 cm, śred. wylewu 4,8 cm, grub. ścianki 0,2-0,6 cm.

Materiał i wykonanie: glina twarda, lekko porowata, z dużą grubociarnistą domieszką piasku, miki i wapienia, powierzchnia chropowata, ornament na brzuścu w postaci poziomych rowków; kolor: przełom i powierzchnia szaro-żółte.

Miejsce znalezienia: odc. IV, ha III, kw. 344, głęb. 39,71 m n.p.m., S 3,50 m, E 3,70 m, na południe od „domu z suszonej cegły”.

Kontekst archeologiczny: warstwa z fragmentami ceramiki budowlanej, białej zaprawy, kamieni i spalenizny, moneta Klaudiusza Gockiego (269-270 r., 141/97w), fibuła żelazna (138/97w), 2 lampy gliniane (74/97w, 137/97w), fragment lampy szklanej (130/97w), fragment bransolety (131/97w), igła kościana (84/97w).

Analogie: brak.

Datowanie: 2 połowa III w. (na podstawie kontekstu).

Publikacje: nie publikowana.

7. Flaszka — nie zinwentaryzowana, tabl. V.

Stan zachowania: naczynie zachowane w całości.

Wymiary: wys. 11,8 cm, śred. zewnętrzna wylewu 5 cm, śred. dna 5,3 cm, grub. ścianki 0,4 cm.

Materiał i wykonanie: glina średnio twarda, raczej zwarta, z drobnoziarnistą domieszką miki i kwarcu, pojedynczymi cząstkami wapienia oraz tłucznią ceramicznego; powierzchnia: górna część chropowata, dolna część gładka; angoba, zdobienie górnej części naczynia w postaci obmazania szorstkim pędzlem, dolna część angobowana, nierówny wylew; kolor: przełom różowo-pomarańczowy (5YR 7/6, reddish yellow), angoba żółto-beżowa (7.5YR 8/4, pink).

Miejsce znalezienia: brak danych.

Kontekst archeologiczny: brak danych.

Analogie: brak.

Datowanie: II-III w.? (na podstawie rodzaju gliny i jakości wykonania).

Publikacje: nie publikowana.

8. Flaszka — nie zinwentaryzowana, tabl. V.

Stan zachowania: górna część naczynia.

Wymiary: zachowana wys. 14,4 cm, śred. wylewu 3,5 cm, grub. ścianki 0,6 cm.

Materiał i wykonanie: glina twarda, porowata, z dużą drobnoziarnistą domieszką miki i piasku oraz małą domieszką wapienia, powierzchnia nierówna, chropowata, angoba lekko starta, zdobienie w postaci dookólnych rowków na szyjce i górnej części brzuśca; kolor: przełom beżowo-różowy (7.5YR 7/4, pink), angoba brązowo-szara (5YR 4/2, dark reddish gray).

Miejsce znalezienia: brak danych.

Kontekst archeologiczny: brak danych.

Analogie: brak.

Datowanie: ?

Publikacje: nie publikowana.

9. Flaszka — nie zinwentaryzowana, tabl. V.

Stan zachowania: szyjka naczynia.

Wymiary: zachowana wys. 12,3 cm, grub. ścianki 0,3-0,5 cm.

Materiał i wykonanie: glina średnio twarda, porowata, z dużą drobnoziarnistą domieszką miki i małą drobnoziarnistą domieszką piasku, powierzchnia gładka, ornament w postaci poziomych rowków na brzuścu; kolor: przełom jasnopomarańczowy (5YR 6/8, reddish yellow), powierzchnia beżowo-pomarańczowa (7.5YR 7/6, reddish yellow).

Miejsce znalezienia: brak danych.

Kontekst archeologiczny: brak danych.

Analogie: brak.

Datowanie: ?

Publikacje: nie publikowana.

10. Flaszka — nr inw. 4/93m/23, tabl. V.

Stan zachowania: szyjka i fragment brzuśca naczynia.

Wymiary: zachowana wys. 12,2 cm, grub. ścianki 0,3-0,7 cm.

Materiał i wykonanie: glina średnio twarda, zwarta, z małą drobnoziarnistą domieszką piasku i wapienia, ornament w postaci poziomego rowka na brzuścu; kolor: przełom i powierzchnia ciemnobrązowe.

Miejsce znalezienia: odc. IV, ha IX, kw. 20/40, studnia w „budowli z portykami”.

Kontekst archeologiczny: zasypisko studni: fragmenty innych naczyń datowanych na IV w., m.in. dzbanków (nr 50, 56, 62, 63, 73, 103, 122, 126, 171, 180, 189-196) i przedmiotów żelaznych.

Analogie: brak.

Datowanie: IV w. (na podstawie kontekstu).

Publikacje: nie publikowana.

11. Flaszka — nr inw. 3011/MM/86, tabl. V.

Stan zachowania: fragmenty szyjki, dna i brzuśca naczynia (częściowo zrekonstruowane).

Wymiary: wys. 25-30 cm, grub. ścianki 0,3-0,6 cm.

Materiał i wykonanie: glina twarda, raczej zwarta, z pojedynczymi drobnymi cząstkami wapienia i miki, powierzchnia zewnętrzna gładka, wewnętrzna pokryta angobą z domieszką pirytów, chropowata, angoba na szyjce; kolor: przełom i powierzchnia zewnętrzna pomarańczowa (7.5YR 6/6, reddish yellow), angoba wewnętrzna brązowa (7.5YR 5/2, brown), angoba na szyjce brązowa z metalicznym połyskiem (7.5YR 4/2, brown).

Miejsce znalezienia: ha X, kw. 210/310, brak danych do bliższej lokalizacji.

Kontekst archeologiczny: brak danych.

Analogie: brak.

Datowanie: ?

Publikacje: nie publikowana.

Bibliografia

- Bjelajac 1996 — I. Bjelajac, *Amfore Gornjo Mizijskogo Podunavlja*, Beograd 1996.
 Böttger 1967 — B. Böttger, *Die Keramikfunde aus dem Kastell Iatrus*, „Klio” 48, 1967, 289-316.
 Böttger 1967a — B. Böttger, *Einglätelter Dekor auf Gefässen aus römischen Donauprovinzen*, „Wissenschaftliche Zeitschrift d. Universität Rostock” 16, 1967, 421-423.
 Böttger 1974 — B. Böttger, *Die Importkeramik aus dem spätantiken Donaulimeskastell Iatrus in Nordbulgarien*, [in:] *Actes du IXe congrès internationale d'études sur les frontieres romaines*, Bucarest 1974.

- Böttger 1982 — B. Böttger, *Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus*, [in:] *Iatrus-Krvina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, Band II (Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973), G. von Bälow, D. Schieferdecker, H. Heinrich [eds], Berlin 1982, 33-148.
- Böttger, Bockisch 1966 — B. Böttger, G. Bockisch, *Spätromische und frühbyzantinische Keramik*, „Klio“ 47, 1966, 209-256.
- Dimitrov, Čičikova, Sultov 1963 — D.P. Dimitrov, M. Čičikova, B. Sultov, *Archeologičeskije raskopki v vostočnom sektore Nove v 1960-1961 gg.*, „Izvestija na Archeologičeskaja Institut“ 26, Sofija 1963, 121-122.
- Dimitrov, Čičikova, Sultov 1970 — D.P. Dimitrov, M. Čičikova, B. Sultov, *Archeologičeskije raskopki v vostočnom sektore Nove v 1967 g.*, „Izvestija na Archeologičeskaja Institut“ 32, Sofija 1970, 60-65.
- Dimitrov, Čičikova, Sultov 1974 — D.P. Dimitrov, M. Čičikova, B. Sultov, *Archeologičeskije raskopki v vostočnom sektore Nove v 1967 g.*, „Izvestija na Archeologičeskaja Institut“ 34, Sofija 1974, 153-154.
- Dimitrova-Milčeva 1987 — A. Dimitrova-Milčeva, *Importierte Terra Sigillata aus Novae*, [in:] *Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace. Bulgarie, I-IVe siècle*, „Izvestija na Archeologičeskaja Institut“ 37, Sofia 1987, 108-152.
- Domžalski 1998 — K. Domžalski, *Ceramika stolowa z principia w Novae. Wypełnisko jamy nr 4*, „Novensia“ 11, 1998, 141-155.
- Domžalski 1998a — K. Domžalski, *Terra sigillata z komendantury w Novae. Wypełnisko jamy nr 4*, „Novensia“ 11, 1998, 127-140.
- Falkner 1999 — R.K. Falkner, *The pottery*, [in:] *Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City*, A.G. Poulter [ed.], London 1999, 55-295.
- Grünwald 1983 — M. Grünwald, *Die Funde aus dem Schnuthügel des Legionslagers von Carnuntum*, „Der römische Limes in Österreich“, vol. XXXII, Wien 1983.
- Grünwald, Pernicka 1979 — M. Grünwald, E. Pernicka, *Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968-1974)*, „Der römische Limes in Österreich“, vol. XXIX, Wien 1979.
- Hilgers 1969 — W. Hilgers, *Latenische Gefäßnamen, Bezeichnungen Funktion und Form römischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen*, Düsseldorf 1969.
- Isings 1967 — C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen — Djakarta 1967.
- Kabakčijeva 1986 — G. Kabakčijeva, *Keramika ot vilata pri Ivajlovgrad II-IV v.*, „Raskopki i proučvanija“, vol. XV, Sofija 1986.
- Klenina 1999 — E. Klenina, *Table and Cooking Pottery of the IV-VI A.D. from the Episcopal Residence in Novae*, [in:] *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vorträge der Internationalen Konferenz, Svištov (1.-5. September 1998)*, Sofia 1999, 87-94.
- Kotecki 1977 — J. Kotecki, *Piec garncarski w sandzcu wodociagowym*, [w:] *Novae - Sektor Zachodni, 1975. Sprawozdania tymczasowe z wykopalisk ekspedycji archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego (Aneks III)*, „Archeologia“ 28, 1977, 193-200.
- Kovačeva 1968 — T. Kovačeva, *Novootkriti grobove ot Eskus*, „Archeologija“ 10, 4, Sofija 1968, 67-71.
- Tomas, Kovalcvskaja, Sarnowski 2000 — L. Kovalcvskaja, A. Tomas, T. Sarnowski, *Flasze gliniane z principia w Novae*, „Novensia“ 12, 2000, 107-126.
- Kuzmanov 1985 — G. Kuzmanov, *Rannovizantijska keramika ot Trakija i Dakija IV-nacaloto na VII v.*, „Raskopki i proučvanija“, vol. XIII, Sofija 1985.
- Kuzmanov 1987 — G. Kuzmanov, *Ceramica del primo periodo bizantino a Ratiaria*, [in:] *Atti del Convegno internazionale sul Limes (Decennalia Ratiariensis, Vidin 1985)*, Ratiariensis 3-4, Bologna 1987, 111-118.
- Kuzmanov 1991 — G. Kuzmanov, *Ein spätantikes wirtschaftsgebäude*, [in:] *Iatrus-Krvina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, Band IV (Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1984), G. von Bälow, D. Schieferdecker [eds], Berlin 1991, 60-126.

- Kuzmanov 1992 — G. Kuzmanov, *Die lokale Gefäßkeramik*, [in:] *Die spätantiken Befestigungen von Sadovac (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch bulgarisch - österreichischen Ausgrabungen 1934-1937*, S. Uenze [ed.], München 1992, 201-222.
- Lányi 1972 — V. Lányi, *Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae“ 24, 1972, 53-236.
- Majewski 1961 — *Sprawozdania tymczasowe z wykopalisk z Novae w 1960 r.*, K. Majewski [red.], „Archeologia“ 12, 1961, 75-162.
- Majewski 1962 — *Sprawozdania tymczasowe z wykopalisk z Novae w 1961 r.*, K. Majewski [red.], „Archeologia“ 13, 1962, 65-126.
- Majewski 1975 — *Sprawozdania tymczasowe z wykopalisk w Novae w 1973 r.*, K. Majewski [red.], „Archeologia“ 26, 1975, 123-163.
- Mitova-Džonova 1966 — D. Mitova-Džonova, *Pešit za keramika i keramidi ot Nove*, „Archeologija“ 8, 1, Sofija 1966, 38-45.
- Munsell 1990 — A.H. Munsell, *Soil Color Charts*, Newburgh — New York 1990.
- Načeva 1981 — V. Načeva, *Étude technologique du vernis rouge de centres ceramiques dans les villages Butovo et Hotnica et a Pavlikeni, departement de Veliko Turnovo*, „Archeologija“ 23, 3, Sofija 1981, 1-7.
- Najdenova 1985 — V. Najdenova, *Rimskata vila v s. Kržev Dol, Perniški Okrag*, „Razkopki i proučvanija“, vol. XIV, Sofija 1985.
- Ner 1998 — M. Ner, *Piecce produkcyjne z Mezji Dolnej*, Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1998 (praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. T. Sarnowskiego).
- Plesničar-Gec 1977 — L. Plesničar-Gec, *Keramika emonskih nekropol*, „Dissertationes et monographiae“, vol. XX, *Zveza arheoloških društev Jugoslaviji in Mestni Muzej, Beograd* — Ljubljana 1977.
- Póczy 1956 — Sz.K. Póczy, *Die Töpferwerkstätten von Aquincum*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae“ 7, 1956, 73-138.
- Radnóti 1938 — A. Radnóti, *A Pannóniai Római Bronzedények*, „Dissertationes Pannonicae“, vol. II.6, Budapest 1938.
- Robinson 1959 — H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period. Chronology*, „Athenian Agora“, vol. V, Princeton 1959.
- Soproni 1978 — S. Soproni, *Der spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest 1978.
- Sultov 1962 — B. Sultov, *Edin zanajatčijski centar v Doina Mizija*, „Archeologija“ 4, Sofija 1962, 30-34.
- Sultov 1968 — B. Sultov, *Antični grobni nachodki včv Velikotarnovski okrag*, „Izvestija na Okražnija Muzej Veliko Tarnovo“ 4, 1968, 41-56.
- Sultov 1969 — B. Sultov, *Novootkrit keramičen centar pri s. Chotnica ot rimskata i starobalgarskata epoha*, „Archeologija“ 11, Sofija 1969, 12-24.
- Sultov 1969a — B. Sultov, *Odin remeslennyj centar v Nižnej Mezji*, [in:] *Actes du Ier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Europeenes*, vol. II, Sofia 1969, 479-488.
- Sultov 1971 — B. Sultov, *Glineni kadilnici ot Butovo i Chotnica*, „Izvestija na Archeologičeskaja Institut“ 33, 1971, 176-182.
- Sultov 1972 — B. Sultov, *Proizvodstvo na relesna keramika v Dolna Mizija*, „Izvestija na Okražnija Muzej Veliko Tarnovo“ 5, 1972, 21-29.
- Sultov 1976 — B. Sultov, *Antičnije centry na keramika v Nižnej Mezji*, Sofija 1976.
- Sultov 1980 — B. Sultov, *Centres antiques poteries en Mésie inférieure*, [in:] *Actes du Ier Congrès International de Thracologie (Bucurest, 4-10.09. 1976)*, vol. II, Bucuresst 1980, 379-388.
- Sultov 1983 — B. Sultov, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-IV Century)*, „Godišnik na Sofijskija Universitet «Kliment Ochridski». Istoričeski Fakultet“, 76, 1983.
- Sultov 1983a — B. Sultov, *The Typology and Chronology of Provincial Roman Pottery from Lower Moesia*, [in:] *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient*

- History and Archeology of Bulgaria*, University of Nottingham 1981, G. Poulter [ed.], Nottingham 1983, 119-128.
- Sultov 1984 — B. Sultov, *Thrakische Traditionen in der Produktion der antiken Keramikzentren bei Hotniza, Pawlikeni und Bjala Cerlva*, [in:] *Actes du IIIe Congrès International de Thracologie*, vol. II, Sofia 1984.
- Tomas 2001 — A. Tomas, *Flasze gliniane z principia w Novae. Nowe obserwacje*, „*Studia i Materiały Archeologiczne*” 11, 2001 (w druku).
- Válov 1966 — V. Válov, *Pest za stroitelna keramika ot Novae*, „*Archeologija*” 8, 2, Sofija 1966, 46-52.

Summary

Clay Flasks from Novae

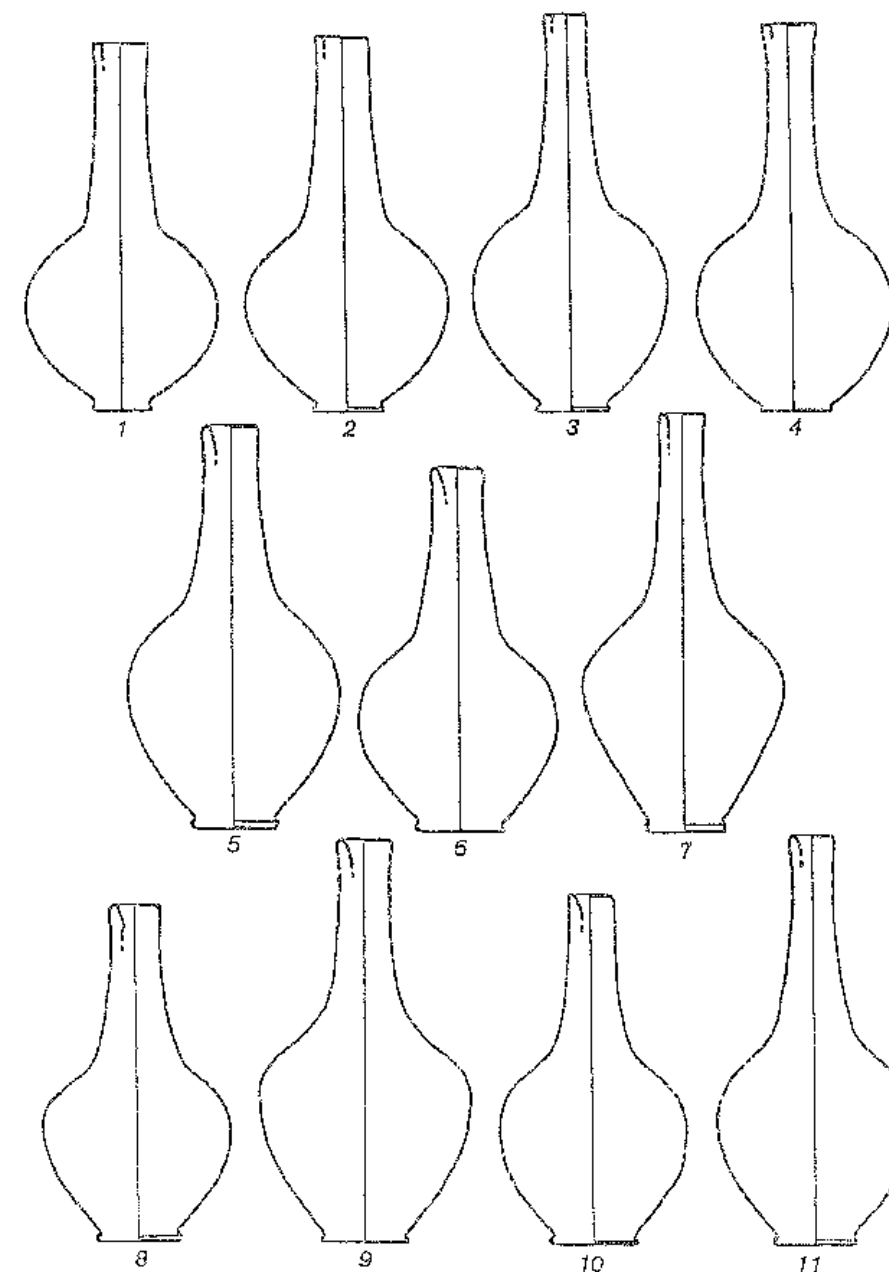
The flasks described here were found and documented in *Novae* during excavations led by Polish and Bulgarian archaeologists from 1960 to 1998. Majority of forms presented below has no analogies by now. The closest parallels could be *ampullae* or *unguentaria*, but their shape differs too much from vessels mentioned here and defined contemporarily as flasks. There is also no linguistic evidence that there was a name for “flask” in Latin. Flasks No 1 are similar to *unguentaria*, but the context of finding is uncommon.

The clay, firing and finishing of some of the flasks have analogies ceramic material from near archaeological sites, such as *Nicopolis ad Istrum*, *Sadovec*, *Iatrus*. One of the vessels (No 7) is a typical product of *Butovo*, *Hotnica* and *Pavlikeni* centres. All the flasks are fired in rather high temperatures, but are not of high quality. This leads to the conclusion, that part of them might be produced in *Novae* or its neighbourhoods. In *Novae* 16 kilns were found, 10 of them surely for vessel production. Two kilns are dated for the second half of 3rd century A.D., 7 for 4th-5th centuries A.D., two others for early Middle Ages. The last one was almost completely destroyed.

Clay flasks from *Novae* were dated by the context, by parallels in the way of production and material. The unique group of flasks from the hypocaust cellar in *principia* (No 1 and 3) was found together with coins, which give the basis to date them for the end of 4th-beginning of 5th century. The clay and finishing can be compared to so called “*Keramik mit eingeglätteter Dekor*” dated for the same period. The shape and clay of the neck No 2 found on the territory of *scannum iribunorum* is identical as of flasks from *principia*. Similar fragment of the vessel dated for beginning of 4th-half of 5th century was also found in *Sadovec*.

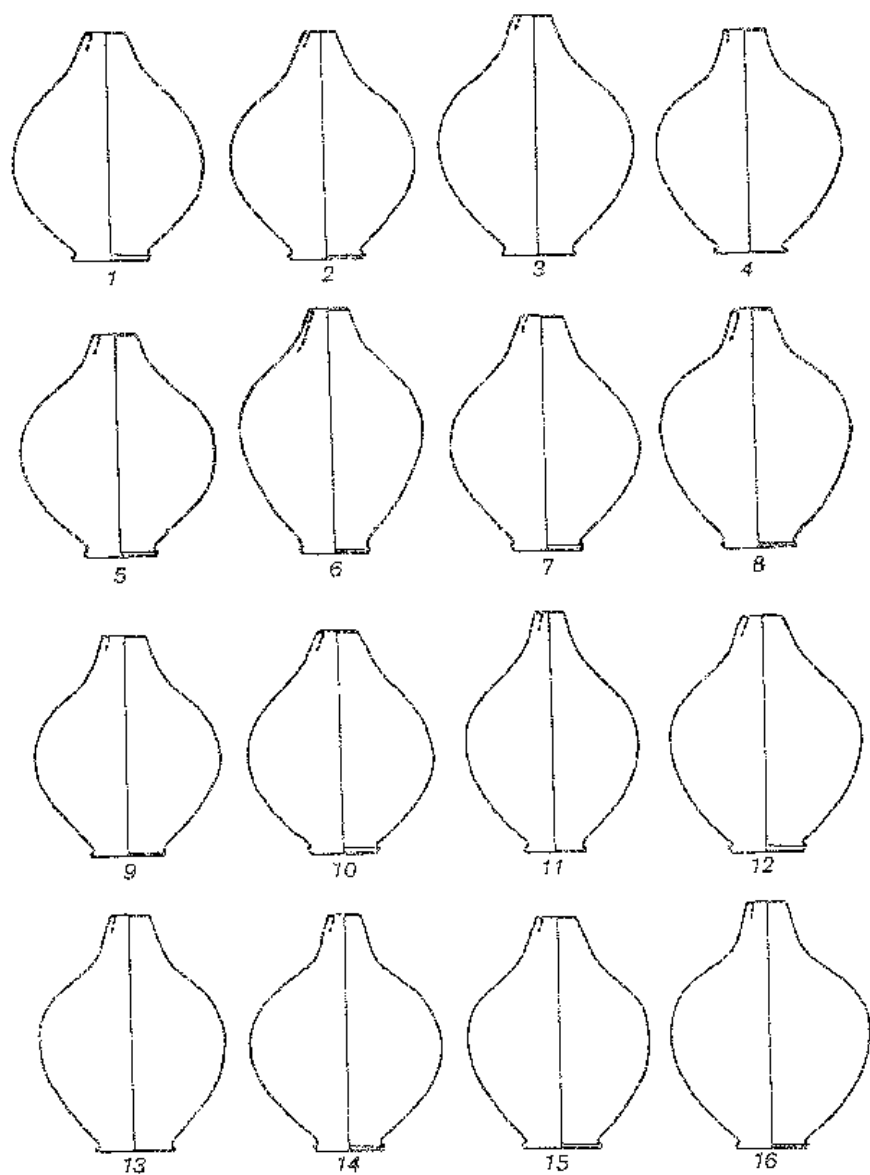
Another three flasks are dated by the context: No 4 — half of 3rd-half of 4th century, No 6 — second half of 3rd century and No 10 — 4th century.

Tablica I

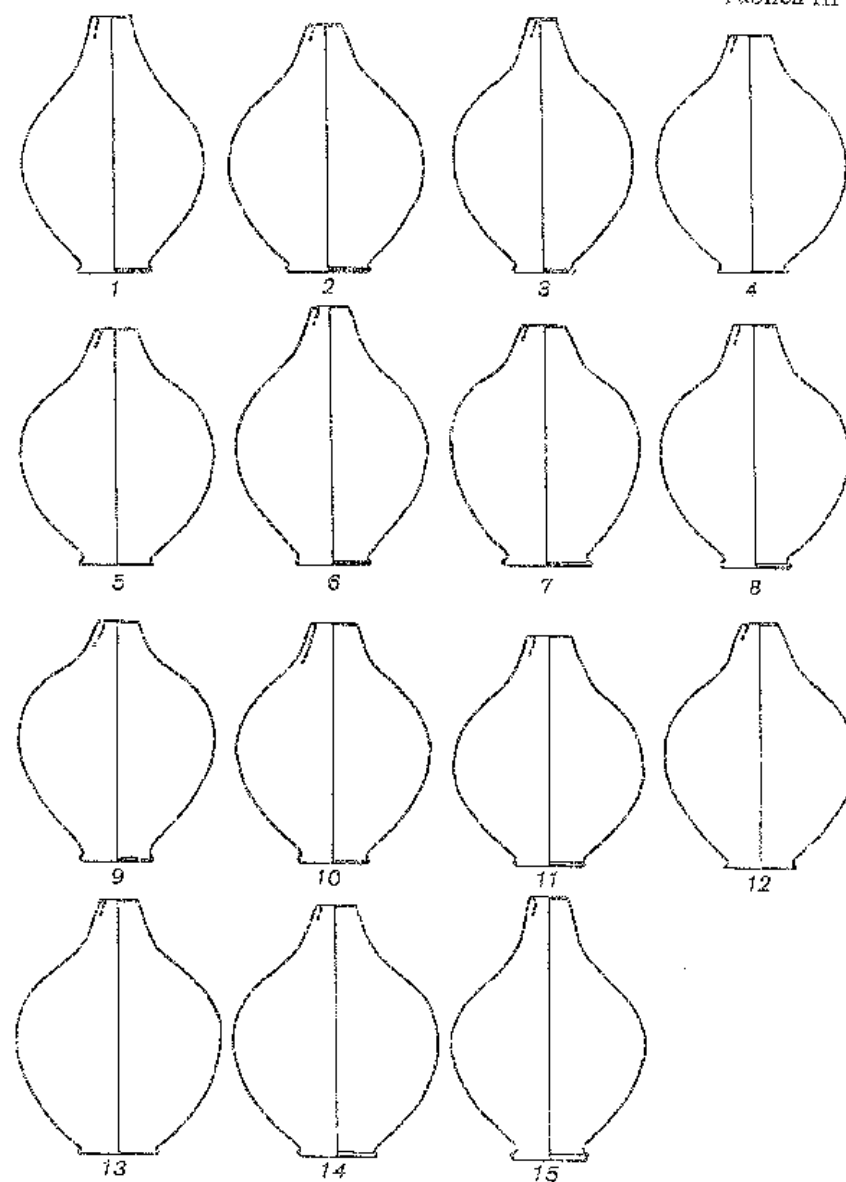
Novae. Principia. Flasze gliniane typu 1 z piwnicy w pomieszczeniu Bw. Nr kat. 1. Skala 1:4
[rys. I. Kovalevskaja, R. Chowanice, A. Tomas]

Tablica II

Novae Principia. Flaszki gliniane typu II z piwnicy w pomieszczeniu Bw. Nr kat. 3. Skala 1:4
[rys. L. Kowalevszkaja, R. Chowaniec, A. Tomas]

Tablica III

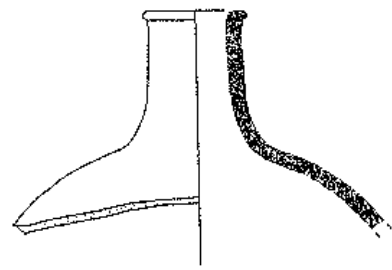
Novae Principia. Flaszki gliniane typu II z piwnicy w pomieszczeniu Bw. Nr kat. 3. Skala 1:4
[rys. L. Kowalevszkaja, R. Chowaniec, A. Tomas]

Tablica IV

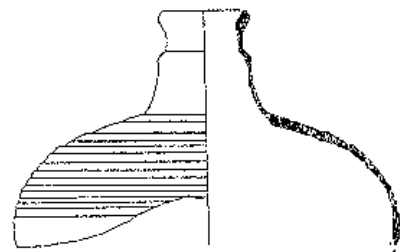
2

4

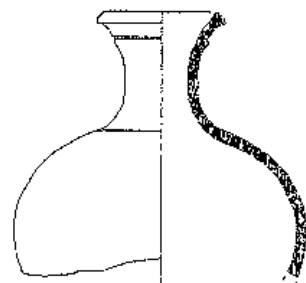
5

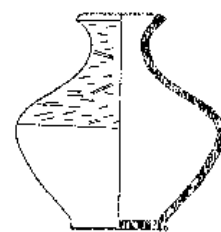
6

Novae. Flaszki gliniane. Numery rysunków odpowiadają numerom katalogowym. Skala 1:4
[rys. A. Tomas]

Tablica V

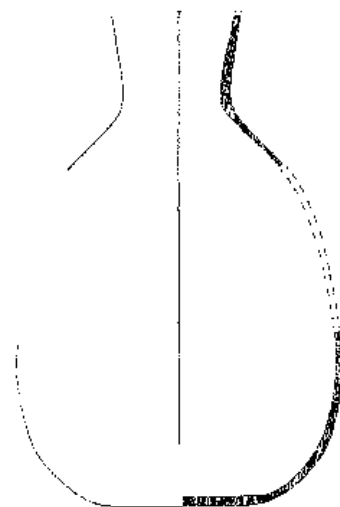
8

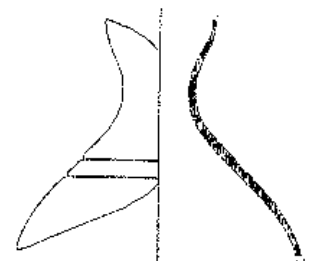
7

9

11

10

Novae. Flaszki gliniane. Numery rysunków odpowiadają numerom katalogowym. Skala 1:4
[rys. A. Tomas]

Татьяна Трунова

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ТАНАИСА

Танаис занимает особое место в истории Северного Причерноморья. Это объясняется исключительностью его географического положения и специфическими условиями возникновения и существования. Город был удален от других центров античной цивилизации (другие греческие колонии располагались на берегах Керченского пролива и Черного моря — Понта Эвксинского). Фактически, он оказался единственным античным городом в приазовских степях. Боспорские греки, основавшие Танаис в III веке до н.э., преследовали две цели: во-первых, расширение торговли с местными племенами, и, во-вторых, закрепление за собой удобного водного пути по Дону [Шелов 1967, 76]. Город вел активную торговлю как со многими античными центрами, так и с местными племенами. Поэтому именно в Танаисе наиболее ярко проявились взаимоотношения эллинских и варварских элементов, и не случайно именно Танаис стал узлом переплетения этих этнокультурных влияний [Шелов 1970, 6]. Таким образом, город имеет огромное значение для истории античного мира Северного Причерноморья.

Упоминания о Танаисе встречаются еще у античных авторов. Так, в *Географии* Страбона говорится, что „при впадении реки Танаис в Меотийское озеро лежит одноименный город Танаис, основанный греками, владевшими Боспором. Недавно его разрушил Полемон за неподчинение” [Страбон 1994, 468]. Однако вплоть до XIX века археологических исследований города не велось.

Всю историю исследования Танаиса можно разделить на несколько этапов.

Первооткрывателем Недвиговского городища считается поручик русской армии И.А. Стемповский, хотя ростовский археолог А.Л. Бойко полагает, что исследование Танаиса началось гораздо раньше [Бойко 1999, 71-72]. Дважды побывав на Дону, осенью 1823 г. и весной 1824 г., он пристально изучил как правый, так и левый берега Мертвого Донца, опрашивал старожилов о возможных находках. И.А. Стемповский

произвел первоначальный осмотр Недвиговского городища и попытался сравнить его остатки с тем Танаисом, о котором писал Страбон. Были обнаружены древние укрепления — остатки вала, рва, фундаментов стен, оснований башен а также обломки посуды. Кроме того, были найдены монеты боспорских царей — Савромата I, Котия I, Котия II, Евпатора, Рескупорида III [Шелов 1967, 14]. Благодаря этому материалу И.А. Стемпковский предположил, что развалины принадлежат Танаису. В одном из своих писем к барону И.П. Бларамбергу, известному одесскому археологу и нумизмату, он пишет, что на основании многочисленных находок эпохи античности остатки городища у села Недвиговка нельзя не признать „остатками древнего греческого города, и сей город не может быть иной, как Танаис” [Бойко 1999, 72]. И.А. Стемпковский сделал вывод о существовании поселения в I-III вв. н.э., но он не дал ответа на вопрос о времени основания города.

В том же 1824 г. по инициативе В.Д. Сухорукова, донского историка и публициста, участника восстания декабристов, его помощником А. Кушнаревым были проведены небольшие раскопки на территории городища.

В 1853 г. в Танаисе начинает работать археологическая экспедиция под руководством профессора Московского университета по кафедре римской словесности и древности П.М. Леонтьева. Это были первые научные раскопки, проведенные на территории городища. Дело в том, что именно в это время начали формироваться общественные и государственные организации, занимающиеся собиранием, изучением и сохранением древностей — Московское общество истории и древностей российских, Одесское общество истории и древностей и Русское археологическое общество. Кроме того, в 1850 г. при Министерстве уделов была создана Комиссия для исследования древностей, а в 1859 г. — Императорская Археологическая комиссия [Бойко 1999, 75]. Однако основной целью экспедиции было исследование погребений в курганах для пополнения коллекции Императорского Эрмитажа древними произведениями искусства. По распоряжению Николая I для экспедиции выделили специальные средства — 3000 рублей, сумма по тем временам значительная [Шелов 1967, 18]. Были раскопаны 23 кургана, находившиеся поблизости от Танаиса, однако все они оказались ограбленными. Исследования приречной и юго-западной частей города оказались не напрасными. Были найдены остатки стен, обломки посуды, каменные грузила, куски обожженной глины. Особый интерес представляли надписи на древнегреческом языке на мраморных и каменных плитах о городских постройках. Надписи, вделанные в стены восстановленных сооружений, позволяли определить, в каком году, при каком боспорском царе, при каких танаисских чиновниках и на чьи средства были сделаны те или иные постройки [Шелов 1967, 21-22]. Таким

образом было подтверждено предположение И.А. Стемпковского о наличии Танаиса на месте Недвиговского городища. Однако отсутствовали находки эллинистической эпохи — предметы искусства, дорогая художественная посуда, ювелирные изделия. Также П.М. Леонтьев обратил внимание на неаккуратность построек из необработанных камней: „... Уже одна кладка стен из необтесанных камней и чрезвычайно небрежная вполне убеждает, что тот Танаис, развалины которого мы имеем на Недвиговском городище, не только не есть греческий город хорошего времени, но и вообще не есть чисто греческий город. Греки никогда, ни даже в византийское время, не строили так дурно...” [Шелов 1967, 23-24]. Все это позволило ему сделать вывод о смешанном характере культуры Танаиса (что было подтверждено позднейшими исследованиями). П.М. Леонтьев не находил ничего древнее I в. н.э., но это противоречило сообщению Страбона о Танаисе. Поскольку в это же время шли раскопки Елизаветовского городища, то возникла гипотеза о существовании двух Танаисов:

- 1) более ранний Танаис — Старший, дополеоновский — имел другое местоположение, а именно в дельте Дона у стапицы Елизаветовской;
- 2) более поздний — Танаис Младший, Танаис Возобновленный, который как раз и находился на правом берегу дельты у Недвиговки [Шелов 1970, 8].

Это представление господствовало в науке более ста лет и было опровергнуто только в результате археологических раскопок второй половины XX в. Основная заслуга П.М. Леонтьева заключалась в том, что это были фактически первые в России обширные раскопки древнего города. Некоторые методические приемы, примененные во время работ в Танаисе, были впоследствии использованы при исследовании других античных городов, таких, как Пантикапей, Херсонес и Ольвия. П.М. Леонтьев оставил открытым вопрос о локализации Танаиса, но сделал важный вывод о смешанном характере его культуры. Конечно, методика работы была несовершенной, но это отражало тогдашний уровень археологической науки [Шелов 1970, 9]. Раскопки велись длинными и узкими траншеями в разных направлениях (до сих пор археологи вынуждены учитывать при своей работе так называемую „траншею Леонтьева”), в результате чего была уничтожена часть культурного слоя. Отсутствие чертежей, ряд ошибок в датировке материала заставили исследователей вновь вернуться к изучению Танаиса.

В 50-х годах XIX в. к исследованию Танаиса подключается сотрудник Императорской Археологической комиссии В.Г. Тизенгаузен. Его основные находки — нагромождения необработанных камней, каменные жернова, глиняная посуда, фрагменты амфор, светильников. Так как не было найдено ценных вещей для пополнения коллекции Императорского Эрмитажа,

раскопки были сочтены неудачными и прекращены [Шелов 1967, 28]. Во второй половине XIX в. раскопки Танаиса носят эпизодический характер. В 1870 г. П.И. Хицунов обнаружил около 70 плит с фрагментарными надписями, предположительно в местах существования общественных зданий, в кладках IV в. (в настоящее время эти надписи находятся в Эрмитаже и Новочеркасском краеведческом музее). Долгое время эти надписи были основным источником по истории Нижнего Подонья. Также П.И. Хицуновым была обнаружена каменная печь, по-видимому, для обжига посуды; к сожалению, полностью отсутствуют ее чертежи и даже зарисовка [Шелов 1972, 49].

В начале XX в., в 1908-1909 гг. профессор Истербургского университета Н.И. Веселовский предпринял попытку систематизации находок и впервые начал исследование грунтового некрополя. Им были открыты 87 могил, однако эти раскопки носили эпизодический характер. В 1926-1928 гг. отряд Северо-Кавказской экспедиции Академии наук СССР под руководством профессора М.А. Миллера провел сбор материала и отдельные шурфовки на городище, а также исследовал поселения округа Танаиса (Нижне-Гниловское, Кобяковское). М.А. Миллер выдвинул гипотезу о переносе Танаиса из одного места на другое в связи с изменением гидрографического режима дельты Дона [Миллер 1939, 14], и это предположение было окончательно принято за доказанное. Практически в первой половине XX в. раскопки Танаиса почти не велись, и город превратился в каменоломню для местных жителей.

В 1949 г. вышла в свет книга ленинградского археолога Т.Н. Книпович *Танаис. Историко-археологическое исследование* с описанием всех проведенных ранее раскопочных сезонов. Автор попыталась проследить историю установления связей греков с приазовским регионом. В монографии был дан подробный анализ и классификация всего археологического материала, найденного к тому времени на городище и некрополе. Время существования Танаиса на месте Недвиговского городища определялось в диапазоне III в. до н.э.-IV в. н.э. Сохранялась гипотеза о двух Танаисах и, следовательно, о преемственности Елизаветинского и Недвиговского поселений. Однако Т.Н. Книпович вскрыла ошибку П.М. Леонтьева и доказала, что среди его недвиговских находок было много вещей, датируемых III, II и I вв. н.э. Это исследование носило источниковедческий характер, так как отсутствовали описания и чертежи сооружений, характеристики культурного слоя, зарисовки, планы и другая графическая документация. С другой стороны, это была первая попытка систематизации и интерпретации накопленного материала о жизни Танаиса и его округи.

Археологические исследования Танаиса возобновляются в 1955 г. с началом работы Нижне-Донской археологической экспедиции, которую

возглавляли вначале Д.Б. Шелов, а затем Т.М. Арсеньева. Это были совместные раскопки Института Археологии Академии Наук СССР и Ростовского областного музея краеведения. В разные годы в работе экспедиции принимали участие студенты из Воронежа, Владимира, Москвы и Ростова-на-Дону. Основная задача, стоявшая перед экспедицией — раскопки остатков Танаиса для уточнения топографических данных. В результате работ было составлено представление об общем облике города, быте, хозяйстве, культуре жителей в разные периоды существования поселения. Отчетные данные экспедиции начали публиковаться в специальных сборниках *Древности Нижнего Дона* и *Античные древности Подонья-Приазовья*, статьи о Танаисе появились в журналах „Советская археология” и „Вестник древней истории”. В 1960-х гг. вышли научно-популярные издания [1961, 1967], а в 1970-х гг. две монографии [1970, 1972] Д.Б. Шелова, посвященные Танаису. По мере накопления материала стало возможным рассмотреть отдельные вопросы экономической, политической, социальной и этнической истории как самого Танаиса, так и региона в целом. Это нашло отражение в работах Д.Б. Шелова [Шелов 1960; 1975; 1959; 1974; 1961; 1968; 1963], Т.М. Арсеньевой [1965; 1968; 1969; 1977; 1980; 1984], других исследователей Танаиса [Алексеева 1966; Амброс 1969; Арсеньева 1992; Балтунова 1962; 1965; 1969; Герасимова 1971; Казакова 1968; Каменецкий 1969; Казакова, Каменецкий, Сорокина 1965]. В настоящее время готовится к публикации монография С.А. Науменко об амфорах Танаиса.

В результате раскопок Д.Б. Шелов развеял гипотезу о двух Танаисах. Окончательно подтвердилось, что город был основан боспорскими греками в первой четверти III века до н.э. Данными для датировки стали многочисленные монеты боспорских царей, керамические родосские клейма и столовая посуда — старекие чаши, чернолаковые канфары. Это была керамика малых форм, характерная как раз для начала III века до н.э. [Шелов 1970, 23]. Танаис служил грекам опорным пунктом во всем Приазовье, а также являлся торговым центром данного региона. Подтверждение этому факту мы находим у того же Страбона: „Это был общий торговый центр азиатских и европейских кочевников, с одной стороны, и прибывающих на кораблях в озеро с Боспора, с другой; первые привозят рабов, кожи и другие предметы, которые можно найти у кочевников, последние доставляют в обмен одежду, вино и все прочие принадлежности культурного обихода” [Страбон 1994, 468-469]. Город импортировал амфоры из таких центров как Синоп, Кос, Книд, Родос. Была найдена бытовая посуда (кувшины, миски, кастрюли, лутерии), светильники, эллиптическая керамика, терракотовые статуэтки, золотые и бронзовые украшения [Шелов 1970, 155] (которые, кстати, могли быть собственного производства, так как удалось обнаружить формочки, необходимые для их изготов-

ления). Отсутствие эллинистических монет и обилие привозного материала позволили ученым сделать вывод об интенсивном товарообмене Танаиса с другими античными центрами [Шелов 1970, 181]. Говоря об основных занятиях жителей города, в первую очередь стоит упомянуть земледелие (об этом свидетельствует целый комплекс находок — зерновые ямы, зернотерки, жернова) и скотоводство (многочисленные кости животных). Помимо этого в Танаисе получили развитие литейное и каменотесное дело, керамическое производство, прядение, ткачество и рыболовство [Шелов 1970, 181-187].

Местоположение Танаиса на рубеже античного и варварского миров наложило отпечаток не только на экономическую, но также и на политическую, культурную и этническую жизнь города. Например, в нем ярко проявились сепаратистские тенденции, выражавшиеся в отказе подчиняться Боспору [Шелов 1970, 195]. Дуальная организация Танаиса была представлена самоуправляющимися группами — эллинами во главе с эллинархами и танаитами во главе с архонтами. Танаиты составляли туземную часть города, получившую от греков гражданские права [Шелов 1970, 212, 219]. Смещение античных и варварских черт можно проследить также по погребальным обрядам жителей и инвентарю могил. Есть как чисто греческие погребения (трупосожжение, захоронения в амфорах, ориентация погребения на северо-восток и т.д.), так и негреческие (отсутствие в погребениях бытовых сосудов, светильников, монет; наличие антропоморфных надгробий; обилие в погребениях бус, нашивных бляшек и мелких золотых украшений). Таким образом, для Танаиса был характерен этнический и культурный синкретизм [Шелов 1970, 218].

Благодаря ежегодной работе Нижне-Донской экспедиции удалось создать периодизацию истории Танаиса.

Первый период — III-II вв. до н.э. — допалеонтологический Танаис (до разрушения). Город располагался на скальном основании. Помещения возводили либо на слое глины, либо их фундаменты прорезали глину и лежали непосредственно на скале. При сооружении подвалов, ям, цистерн их основание вырубалось в скале или для этой цели использовались естественные трещины [Шелов 1970, 85]. Основная часть Танаиса того времени представляла собой правильный квадрат со сторонами около 225-240 м, ориентированный по сторонам света с небольшим отклонением (10°) северного конца к востоку. С востока и запада город окружали балки (фото 1), на севере был вырыт искусственный ров, а южный склон спускался к долине Мертвого Дона [Шелов 1970, 86]. К сожалению, собрано мало сведений, относящихся к приречной части города; к настоящему времени выдвинуты предположения о наличии там пристани [Шелов 1970, 93]. Западная оборонительная стена, датируемая III-II вв. до н.э., была вы-

брана, но удалось проследить ее направление (с юга на север) по сохранившимся камням фундамента. В эллинистическое время территория Танаиса внутри городских стен плотно застраивалась каменными домами с небольшими, мощными каменными плитами двориками. Планировка домов была довольно разнообразной и часто менялась при перестройках

Фото 1. Западная балка

и достройках. Дома строились в основном из необработанных камней неправильной формы на глиняном растворе или грязи. Жилые кварталы отделялись друг от друга узкими проходами шириной 1-2 м [Шелов 1970, 120-124].

Второй период — рубеж I в. до н.э. — I в. н.э. Предположительно, в 8 г. до н.э. состоялся поход боспорского царя Птолемея на Танаис (подобные походы на находившиеся в подчинении города были весьма распространены практически у всех боспорских царей). Город был ограблен и полностью разрушен Птолемеем за неповиновение. В районе крепостных стен археологами обнаружены крупные каменные ядра. По мнению исследователей Танаиса, население города не было застигнуто врасплох этим вторжением, поскольку до настоящего времени не найдено останков жителей, погребенных под развалами стен [Шелов 1970, 227].

В третий период — I-II вв. н.э. — город был восстановлен, но отличался от доимперского по планировке, составу населения и своей роли в окружающих степях.

Четвертый период — вторая половина II-первая половина III вв. н.э. — время наивысшего расцвета Танаиса. Это был второй строительный период в истории города. Если в восточной части Танаиса этого времени удалось обнаружить отдельные помещения, хозяйственные и жилые комплексы (фото 2), участки оборонительных сооружений [Шелов 1972, 10], то западная часть уже не входила в черту городских укреплений, а постепенно превращалась в место городской свалки, на которую свозились строительный мусор и культурные остатки из восточной части Танаиса [Шелов 1972, 8]. Во II в. основательно укрепили западную оборонительную городскую стену. Судя по сохранившимся фрагментам (фото 3), она была тщательно сложена из крупных и средних камней неправильной формы на желтой глине. Кроме того, в этой стене были обнаружены остатки прохода или калитки (фото 4) и фундамент четырехугольной оборонительной башни из крупных камней [Шелов 1972, 26-27]. Исследователям посчастливилось найти около 100 надписей, датированных II-III вв. Они дали ценные сведения о взаимоотношениях Танаиса с боспорскими царями, системе управления, социальной и политической структуре города, истории оборонительного и гражданского строительства, особенностях религиозной жизни танаитов [Шелов 1972, 69]. Этот этап существования города также характеризуется усилением в его жизни роли сарматских элементов. Об этом свидетельствует распространение лощеной керамики сарматских форм, сосудов с зооморфными ручками, зеркал, курильниц, тамгообразных знаков, а также наличие в надписях варварских имен [Шелов 1972, 240]. Нельзя не упомянуть два важнейших события, имевших место в этот период существования Танаиса — это пожар в 60-х гг. II в. н.э. и готский разгром в середине III в. н.э. Предполагается, что город был разрушен готскими племенами сармато-аланского происхождения. Именно об этом событии писал в свое время И.М. Леонтьев: „Развалины города показывают, что это разрушение было самое страшное, какое только можно себе представить: в городе почти не осталось камня на камне; от весьма многих стен сохранились нижние ряды каменной кладки, башни разрушены почти до основания и самые погреба засыпаны развалинами обрушившихся строений... В разорении участвовал огонь, которого следы видны почти везде во внутренней части города и на внутренней стороне городских стен и башней; одна из открытых башней обгорела даже со всех сторон” [Шелов 1972, 299]. Обстоятельства гибели города остаются неизвестными, однако вряд ли это мог быть голод (об этом свидетельствуют находки больших запасов зерна) или штурм (найденно очень мало оружия). В руинах домов, погребенных под развалинами стен, не встречаются останки жителей.

Фото 2. Хозяйственный комплекс

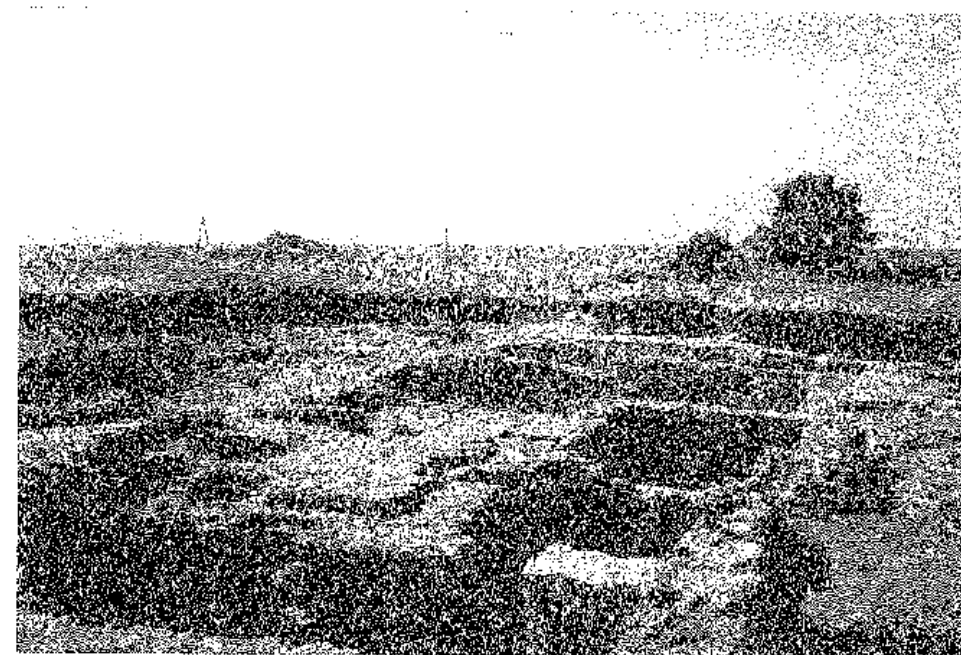

Фото 3. Фрагмент западной оборонительной стены

Фото 4. Остатки кладки в западной оборонительной стене

Кроме того, почти совсем нет целых или раздавленных предметов, находящихся обычно при раскопках жилищ, погибших в результате внезапной катастрофы. Отсутствие нетронутых вещей говорит о заблаговременной эвакуации жителей с их имуществом. Последовавший вслед за этим пожар уничтожил город целиком, и после него Танаис не был восстановлен в течение длительного времени. Это могло произойти только при условии истребления или угона жителей неприятелем, только вследствие военного разгрома [Шелов 1972, 300-301]. Одновременно с Танаисом перестали существовать все остальные поселения на правом берегу Нижнего Дона.

Пятый период — IV-V вв. После разрушения в 40-х гг. III в. город более 100 лет стоял в развалинах. Приблизительно в середине IV в. он стал постепенно восстанавливаться, но в 375 г. подвергся теперь уже гуннскому нападению, и опять был разрушен. Очередное возрождение Танаиса приходится на последнюю четверть IV в., однако он уже не имел той экономической мощи, которая была у него во II-III вв. Сохранившиеся постройки этого времени отличает небрежность кладки; оборонительные сооружения плохо сложены, часто встречаются камненные завалы. В этот период возрастает роль лепной посуды — горшков, корчаг, кувшинов, лощеных мисок черняховского типа [Шелов 1972, 309, 317]. Все это свидетельствует о бедном и достаточно малочисленном населении Танаиса. Отсутствие монет боспорских царей позволило предположить, что город был восстановлен, но уже не вошел в состав Боспорского царства [Шелов 1972, 326]. Вопрос о прекращении существования Танаиса до сих пор остается открытым; скорее всего, это вторая треть V в.

Два последних периода истории Танаиса известны хуже всего, так как они не отражены в письменных источниках, а археологический материал фрагментарен из-за выборки камня в XIX и в начале XX вв. Однако ежегодная работа Нижне-Донской экспедиции позволяет постоянно вносить коррективы в систему знаний о Танаисе.

Библиография

- Алексеева, Арсеньева 1966 — Е. М. Алексеева, Т. М. Арсеньева, *Стеклоделие Танаиса*, Советская археология, 1966, № 2.
- Амброз 1969 — А. К. Амброз, *Фибулы из раскопок Танаиса*, Античные древности Подошья-Приазовья, Москва 1969.
- Арсеньева 1965 — Т. М. Арсеньева, *Лепная керамика Танаиса, I. Открытые сосуды*, Древности Нижнего Дона, Москва 1965.
- Арсеньева 1968 — Т. М. Арсеньева, *Местная керамика из Танаиса*, Советская археология, 1968, № 3.
- Арсеньева 1969 — Т. М. Арсеньева, *Лепная керамика Танаиса, II. Горшки*, Античные древности Подошья-Приазовья, Москва 1969.
- Арсеньева 1977 — Т. М. Арсеньева, *Некрополь Танаиса*, Москва 1977.
- Арсеньева 1980 — Т. М. Арсеньева, *Светильники Танаиса*, Москва 1980.
- Арсеньева 1984 — Т. М. Арсеньева, *Танаис*, Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья, Москва 1984.
- Арсеньева, Пауменко 1992 — Т. М. Арсеньева, С. А. Науменко, *Усадьбы Танаиса*, Москва 1992.
- Бойко 1999 — А. Л. Бойко, *История изучения античного города Танаиса*, Донская археология, 1999, № 1.
- Болтунова 1962 — А. И. Болтунова, *Ранний Танаис (III-II века до н.э.)*, Археологические раскопки на Дону, Ростов-на-Дону 1962.

- Болтунова 1965 — А.И. Болтунова, *История Танаиса (по данным эгиграфии)*, „Клио” 1965, № 42.
- Болтунова 1969 — А.И. Болтунова, *Был ли Танаис разрушен Полемоном?*, Вестник древней истории, 1969, № 2.
- Герасимова 1971 — М.М. Герасимова, *К вопросу об этническом составе населения древнего Танаиса (III в. до н.э.-IV в. н.э.)*, Советская этнография, 1971, № 4.
- Казакова 1968 — Л.М. Казакова, *Танаис*, Ростов-на-Дону 1968.
- Казакова, Каменецкий — Л.М. Казакова, И.С. Каменецкий, *Курганы Танаиса*, Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР.
- Каменецкий 1969 — И.С. Каменецкий, *Опыт изучения массового керамического материала из Танаиса*, Античные древности Подонья-Приазовья, Москва 1969.
- Книпович 1949 — Т.Н. Книпович, *Танаис. Историко-археологическое исследование*, Москва-Ленинград 1949.
- Миллер 1939 — М.А. Миллер, *Танаис*, Ростов-на-Дону 1939.
- Сорокина 1965 — Н.П. Сорокина, *Стеклопосуды из Танаиса*, Древности Нижнего Дона, Москва 1965.
- Страбон 1994 — Страбон, *География*, „Лаломир” 1994.
- Шелов 1959 — Д.Б. Шелов, *История Танаиса*, Вестник древней истории, 1959, № 1.
- Шелов 1960 — Д.Б. Шелов, *Денежный рынок Танаиса*, Записки Одесского археологического общества, 1(34), 1960.
- Шелов 1961 — Д.Б. Шелов, *Древний город Танаис*, Одесса 1961.
- Шелов 1961 — Д.Б. Шелов, *Некрополь Танаиса*, Материалы и исследования по археологии СССР, Москва 1961, № 98.
- Шелов 1963 — Д.Б. Шелов, *Экономическая жизнь Танаиса*, Античный город, Москва 1963.
- Шелов 1967 — Д.Б. Шелов, *Танаис — потерянный и найденный город*, Наука, Москва 1967.
- Шелов 1968 — Д.Б. Шелов, *О времени основания Танаиса*, Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья, Москва 1968.
- Шелов 1970 — Д.Б. Шелов, *Танаис и Нижний Дон в III-I вв. до н.э.*, Наука, Москва 1970.
- Шелов 1972 — Д.Б. Шелов, *Танаис и Нижний Дон в первые века н.э.*, Наука, Москва 1972.
- Шелов 1974 — Д.Б. Шелов, *Некоторые вопросы этнической истории Приазовья II-III вв. н.э. по данным танаисской ономастики*, Вестник древней истории, 1974, № 1.
- Шелов 1975 — Д.Б. Шелов, *Керамические клейма из Танаиса III-I вв. до н.э.*, Москва 1975.

Streszczenie

Historia badań Tanaïs

Tanaïs, założone w III w. p.n.e. u ujścia Donu przez Greków bosporańskich, było jedynym miastem antycznym na stepach wybrzeży Morza Azowskiego. Wiodąc aktywne życie handlowe, *Tanaïs* stało się łącznikiem kultur hellenistycznej i barbarzyńskiej. Wspomnianego przez Strabona miasta nie poszukiwano aż do XIX w. Historię badań *Tanaïs* można podzielić na kilka etapów:

1. Pierwsza ćwierć XIX w. I.A. Stempkovskij zidentyfikował ruiny nieopodal wsi Nedvigovka jako antyczne *Tanaïs*. Stwierdził istnienie miasta od I do III w. n.e.
2. Rok 1853. Początek prac ekspedycji archeologicznej pod kierownictwem P.M. Leonteva w celu wzbogacenia carskiej kolekcji w Ermitażu. Rozkopano wtedy zarówno teren miasta, jak i pobliskie kurhany. Prowadzone równocześnie wykopaliska w osadzie Elizavetovskoe w delcie Donu przyczyniły się do powstania hipotezy „dwóch Tanaïsów”.
3. Lata pięćdziesiąte XIX w. Do badań przyłączył się członek carskiej komisji archeologicznej W.G. Tizengauzen. Jako że nie znaleziono spektakularnych zabytków, wkrótce wykopaliska przzerwano.

W drugiej połowie XIX w. badania na terenie *Tanaïs* mają epizodyczny charakter. W 1870 r. P.I. Chichunov odkrył znaczną liczbę inskrypcji. N.I. Veselovskij podjął próbę systematyzacji znalezisk i badań nekropoli ziemnej. W pierwszej połowie XX w. wykopalisk praktycznie nie prowadzono, a ruiny miasta stały się lokalnym kamieniołomem.

4. 1949 r. ukazała się publikacja monografii *Tanaïs* autorstwa T.N. Knipovič, w której dokonano systematyzacji i analizy znalezisk oraz określono przypuszczalną datę założenia miasta.

5. W 1955 r. rozpoczęto badania archeologiczne prowadzone przez archeologów Niżne-Donskoj ekspedycji pod kierownictwem D.B. Šelova, a później T.M. Arsenovej.

Udało się ustalić następującą chronologię *Tanaïs*:

- 1) III w. p.n.e. — *Tanaïs* „dopolemonowski” (do zniszczenia);
- 2) przełom wieków (lub ostatnia ćwierć I w. p.n.e.) — zniszczenie miasta przez władcę bosporańskiego Polemona;
- 3) I-II w. n.e. — odbudowa miasta;
- 4) II w.-pierwsza połowa III w. n.e. — czasy największego rozkwitu *Tanaïs*;
- 5) IV-V w. upadek miasta.

Summary

The History of Explorations in Tanaïs

Tanaïs, found in III century B.C. at the mouth of Don by Bosporan Greeks, was the only ancient town on steppes of Azov Sea coast. Although *Tanaïs* takes a special place in the history of the Northern Black Sea Coast, it was the XIXth century when the first archeological exploration was led there. The author divides the history of exploration in *Tanaïs* into five stages:

1. First quarter of the XIXth century. I. A. Stempkovskij's research and identification of the site.
2. 1853. First archeological expedition led by professor P.M. Leontjev. Simultaneously the excavations in Elizavetovskoje were being held, hence a hypothesis of two towns of *Tanaïs* was created.
3. Second part of the XIXth century. Episodical excavations by V. G. Tizengauzen. P. I. Histunov, N. I. Veselovskij. All estimated as not successful, because of the lack of valuable findings.
4. 1949. First edition of the book *Tanaïs. Historical and Archeological Exploration* by T. N. Knipovitch.
5. 1955. Beginning of the regular excavations by Nizne Donskaya Archeological Expedition led by D. B. Shelov.

Thanks to latest investigations, archeologists could make a chronology of ancient *Tanaïs*:

- 1) III-II centuries B.C. — *Tanaïs* before Polemon (before destruction),
- 2) centuries' boundary (or the last quarter of the I century B.C.) — the destruction of the town by bosporian king Polemon),
- 3) I-II centuries A.D. — restoration of the town,
- 4) II-the second quarter of the III century — the pinnacle of the development of *Tanaïs*,
- 5) IV-V centuries — destruction of the town.

Виктория Нессель

ДВЕ ГРУППЫ КРАСНОЛАКОВОЙ КЕРАМИКИ ИЗ ХРАМА ЮПИТЕРА ДОЛИХЕНА

С 1996 г. совместная археологическая экспедиция Национального заповедника „Херсонес Таврический” и Варшавского Университета ведет исследование храма Юпитера Долихена в Балаклаве. Первоначальная дата возникновения храма окончательно не выяснена, но по эпиграфическим данным нам известно, что храм был восстановлен в 138-161 гг. н.э. и просуществовал до III в. н.э. При исследовании участка темноса и храма Юпитера Долихена в 1996-1998 гг. был получен обширный керамический материал; значительную часть составили фрагменты столовой посуды с лаковым покрытием. Из всего полученного массива нами выделено 3 группы сосудов открытой формы (миски, тарелки, чаши) и 3 группы закрытых сосудов (кубки, кувшины, вазы). Несомненный интерес вызывают две последние группы — кувшины и сосуды более крупных форм — вазы, составляющие около 20% от общего количества краснолаковой керамики.

Находки целых форм сосудов единичны, поэтому разделение на типы было путем изучения и сравнения морфологических признаков венцов к сохранившимся частям горла. Для обозначения диаметра венца по внешнему краю принят символ D .

Среди кувшинов выделено 10 основных типов:

Тип 1. Одноручный кувшин с высоким узким горлом, конусообразно расширенным кверху. По середине горла — отчетливо выраженное ребро. $D = 4$ см. Глина светло-коричневого цвета. Лак желто-бурый. Представлен 1 экз. (рис. 1).

К этому типу можно также отнести одноручный кувшин с узким бороздчатым горлом. $D = 2,9$ см. Глина светло-коричневая. Лак красно-оранжевый (рис. 2).

Тип 2. Двуручный кувшин с высоким узким горлом, слегка расширенным кверху. $D = 3$ см. Глина розовато-коричневая. Лак темный, серо-коричневый. Представлен 1 экз.

Тип 3. Одноручные кувшины с высоким горлом, заметно расширенным при переходе к венчику. $D = 5-8$ см. Глина оранжевая, светло-коричне-

вая. Лак от красного до темно-коричневого цвета. Представлен 4 экз. (рис. 3).

Тип 4. Одноручные кувшины с высоким широким горлом; в верхней части могут быть украшены концентрическими бороздками. $D = 8-12$ см. Глина от розового до светло-коричневого оттенка. Лак от красно-оранжевого до темно-коричневого цвета. Представлен 8 экз. (рис. 4).

Тип 5. Двуручные кувшины с широким горлом: а) горло короткое, украшено в средней части двумя концентрическими бороздками; б) горло высокое, покрыто мелкими бороздками. $D = 11-15$ см. Глина светлого, розового оттенка. Лак от светло-оранжевого до темно-коричневого цвета. Представлен 4 экз. (рис. 5).

Тип 6. Банкообразные сосуды с резко отогнутым наружу венчиком. $D = 10-11$ см. Глина розовато-бежевая. Лак темно-коричневый. 2 экз. (рис. 6).

Тип 7. Одноручный кувшин с широким прямым горлом, украшенным мелким рифлением. $D = 16$ см. Глина оранжево-коричневого цвета. Лак красный. 1 экз. (рис. 7).

Тип 8. Кувшин с широким прямым горлом, с двумя концентрическими бороздками в месте перехода к венчику. $D = 14$ см. Глина светло-коричневая. Лак красно-коричневый. 1 экз. (рис. 8).

Тип 9. Одноручный кувшин с невысоким, плавно расширенным горлом. Горло в верхней части украшено двумя рельефными бороздками. Тулово яйцевидной формы. $D = 7,5$ см. Глина розовато-коричневая. Лак оранжево-коричневый, с более светлыми пятнами. 1 экз. (рис. 9).

Тип 10. Кувшин с одной (возможно, двумя) ручками, с широким коротким горлом. Тулово грушевидной формы, расширяющееся в верхней части и сужающееся внизу. Дно слегка вогнуто $D = 14$ см, диаметр дна = 12,5 см, высота сосуда = 22,3 см. Кувшин изготовлен из глины серовато-сиреневого оттенка; покрыт оранжево-бурым лаком, нанесенным неравномерно. Аналогичный сосуд известен среди находок позднеантичной Гермонассы, где его относят к привозным изделиям [Коровина 1986, 165-166, рис. 5] (рис. 10).

Типы 1, 3, 4, 6 нашей классификации известны по аналогиям на памятниках первых веков н.э. в Северном Причерноморье [Высоцкая 1994, табл. 2, 8, 11, 18, 23; Гундина 1974, 35-36; Шкроб 1991, 138, рис. 3 (1, 16)].

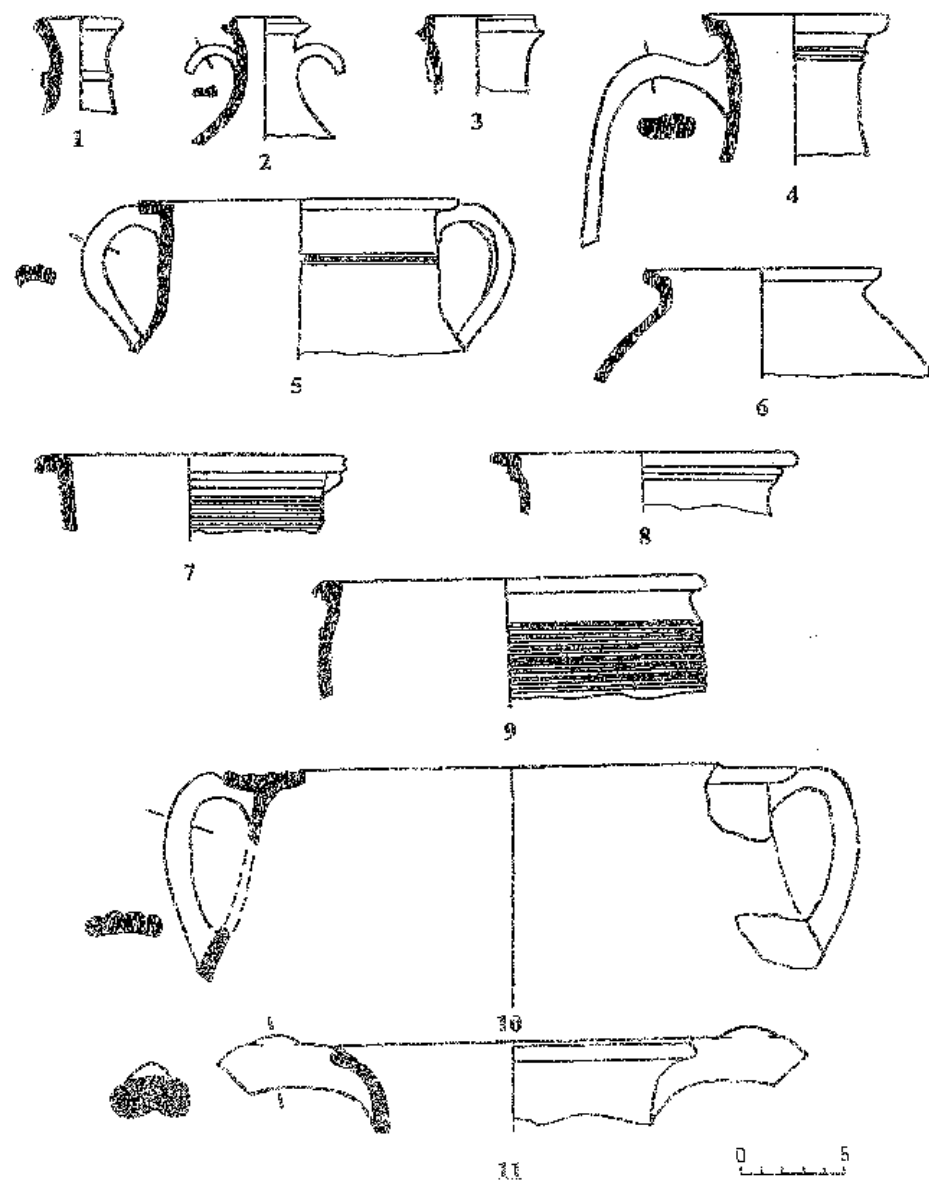
Помимо указанных типов кувшинов следует отметить находку $\frac{1}{2}$ части тулова краснолакового кувшина, в верхней части которого нанесено граффито. Кувшин был изготовлен из красно-оранжевой глины и покрыт лаком темно-красного оттенка. Интересна также придонная часть краснолакового кувшина, украшенная орнаментом из миндалевидных углублений. Сосуд с подобной орнаментацией был обнаружен при раскопках некрополя

первых веков н.э. в районе деревни Кыз-Аул на Керченском полуострове [Гайдукевич 1959, 193-194, рис. 650].

К вазам мы относим крупные широкогорлые сосуды ($D = 16-24$ см). Все они представлены единичными экземплярами. Среди ваз, встреченных на священном участке и в храме, только одному сосуду удалось найти аналогию, которая датируется 1 пол. III в. н.э. [Бураков 1976, 106, табл. IX, 28]. Это двуручный сосуд с широким горизонтальным венцом, $D = 20$ см (рис. 11).

По условиям находки (весь материал происходит из храма и священного участка) и по известным в литературе аналогиям кувшины и вазы можно отнести к времени не позднее 1 пол. III в. н.э. эта дата — время гибели храма — подтверждается и другими категориями археологических источников. Наличие значительного количества этих сосудов среди керамического материала из храма свидетельствует об их вероятном использовании не только для бытовых нужд, но и для совершения культовых церемоний.

К настоящему времени в научной литературе разработаны типологии краснолаковых сосудов по месту производства. Особая роль в этом вопросе принадлежит работам Дж. Хейса [Hayes 1972; 1985]. Исследования последних лет краснолаковой керамики Северного Причерноморья подтверждает присутствие здесь сосудов из групп восточной сигиллаты В и С, а также понтийской сигиллаты [Домжалский 1998; Журавлев 1997; 1998]. Отдельные сосуды открытой формы, из найденных в Балаклаве, можно отнести к этим группам; также встречаются сосуды, форма которых близка к группе керамики, изготовленной на территории Мезии [Кабакчиева 1983]. Исследователи краснолаковой керамики римского времени в Северном Причерноморье сходятся во мнении о наличии здесь группы керамики местного производства. В нашем случае близость Херсонеса обуславливает сходство типов сосудов, можно говорить о местном характере их изготовления. Это с уверенностью относится к значительной части краснолаковой керамики из Балаклавы, в основном, к сосудам открытой формы и к кубкам. Однако для большинства представленных выше типов кувшинов и ваз найдены лишь отдаленные аналогии среди материала из Херсонеса, могильников Юго-Западного Крыма, памятников римского времени в Северном Причерноморье [Зубарь 1982; Кадеев 1970; Книпович 1952; Сиантсва 1958]. Говорить о месте их производства пока не представляется возможным; мы можем только с уверенностью подтвердить их датировку временем со 2 пол. II по 1 пол. III в.

Библиография

- Бураков 1976 — А.В. Бураков, *Козьмирское городище рубежа и первых веков н.э.*, Киев 1976.
 Высотская 1994 — Т.И. Высотская, *Усть-Альминское городище и некрополь*, Киев 1994.
 Гайдукевич 1959 — В.Ф. Гайдукевич, *Некрополи некоторых боспорских городов (по материалам раскопок 1930-х г.г.)*, МИА 1959, № 69, с. 154-238.
 Гущина 1974 — И.И. Гущина, *Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (по материалам могильников)*, Археологические исследования на юге Восточной Европы, 1974, с. 32-64.
 Домжалский 1998 — К. Домжалский, *Из истории исследования краснолаковой керамики восточного производства*, Труды ГИМ, Вып. 102, Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье, Москва 1998, с. 17-30.
 Журавлев 1997 — Д.В. Журавлев, *Краснолаковая керамика группы Eastern sigillata B из могильника Бельбек IV в. Юго-Западном Крыму*, Древности Евразии, Москва 1997, с. 227-260.
 Журавлев 1998 — Д.В. Журавлев, *Краснолаковая керамика Северного Причерноморья римского времени: основные итоги и перспективы изучения (краткий обзор отечественной литературы)*, Труды ГИМ, вып. 102, Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье, Москва 1998, с. 31-51.
 Зубарь 1982 — В.М. Зубарь, *Некрополь Херсонеса Таврического I-IV в.в. н.э.*, Киев 1982.
 Кабакчиева 1983 — Г. Кабакчиева, *Типология и хронология на глиняные черволакови паницы от Тракия (I-IV в.в.)*, Археология, София 1983, т. IV, с. 1-12.
 Кадеев 1970 — В.И. Кадеев, *Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I-IV в.в. н.э.*, Харьков 1970.
 Кишпович 1952 — Т.Н. Кишпович, *Краснолаковая керамика первых веков н.э. из раскопок Боспорской экспедиции*, МИА, 1952, № 25, с. 238-327.
 Коровина 1986 — А.К. Коровина, *Позднеантичная Гермонасса (по материалам раскопок 1973-1975 г.г.)*, [в:] *Проблема античной культуры*, Москва 1986, с. 160-168.
 Крапивина 1993 — В.В. Крапивина, *Ольвия. Материальная культура I-IV в.в. н.э.*, Киев 1993.
 Силантьева 1958 — Л.Ф. Силантьева, *Краснолаковая керамика из раскопок Илурата*, МИА, 1958, № 58, с. 283-311.
 Шкроб 1991 — О.Б. Шкроб, *Методика изучения и классификации краснолаковой керамики*, Проблемы археологии Северного Причерноморья, Херсон 1991, с. 131-142.
 Hayes 1972 — J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972.
 Hayes 1985 — J.W. Hayes, *Sigillate Orientali. Ceramica fine Romana nel Bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e primo imperio)*, *Atlante delle forme ceramiche*, [в:] *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, Roma 1985.

Streszczenie

Dwie grupy ceramiki czerwonołinianej (sigillata wschodnia) z wykopaliisk w Bałakławie

Autorka analizuje niektóre grupy materiału ceramicznego zebranego podczas odsłaniania części temenosu i świątyni Jowisza Dolicheńskiego w Bałakławie w latach 1996-1998. Znaczną część znaleziska stanowią naczynia stołowe pokryte angobą, które podzielono na sześć grup: trzy grupy naczyń otwartych (miski, talerze, czarki) i trzy grupy naczyń zamkniętych (kubki, dzbanki, wazy). Szczególną uwagę zwracają dzbanki i wazy, stanowiące ponad 20% całego materiału ceramicznego.

Wśród dzbanków wydzielono 10 typów, z których typy 1, 3, 4 i 6 posiadają analogie na północnych wybrzeżach Morza Czarnego w pierwszych wiekach naszej ery, co wskazuje na ich lokalne pochodzenie.

Każdy rodzaj wazy jest reprezentowany przez pojedynczy egzemplarz; udało się odnaleźć tylko jedną analogię datowaną *ante quem* na pierwszą połowę III w. n.e. Termin ten odpowiada dacie zniszczenia świątyni.

Duża liczba naczyń zebranych z terenu świątyni i temenosu wskazuje na użytkowanie ich zarówno w celach gospodarczych, jak i kultowych.

Summary

Two Groups of Eastern Sigillata (Red Slip Ware) from Jupiter Dolichenus Temple

The author analyses some ceramic findings recorded during archeological research in Jupiter Dolichenus Temple in Balaklava in 1996-1998. Notable part of the whole ceramic material is fine ware, which can be divided into six groups: three groups of open vessels (bowls, plates, cups) and three of closed ones (mugs, jugs, vases). Jugs and vases are special group which composes about 20% of all inventory. Jugs can be divided into 10 types; types 1, 3, 4 and 6 have analogies in northern Black Sea coast and are dated on first centuries A.C., what means that they are of local origin.

Vases are represented by single pieces. The only analogy can be dated *ante quem* on first half of III century A.C., which is compliant with the date of collapse of the temple.

Big amount of ceramic vessels recorded in the territory of the temple indicates, that they were used both in house and cult purposes.

Сергей Е. Березной

ВОСТОЧНЫЙ ИМПОРТ В I В. Н.Э. НА НИЖНЕМ ДОНУ ПО МАТЕРИАЛАМ МОГИЛЬНИКА ВЫСОЧИНО VII

В 1982 году на водоразделе рек Дон и Кагальник был раскопан ряд древних погребений условно объединенных под наименованием могильник Высочино VII. Значительная часть погребений датирована ранним железным веком. Особенно интересные находки происходят из кургана под номером 28.

Рис. 1. Высочино VII, курган 28, А: 1 — поперечный разрез центральной бровки, вид с юга; 2 — поперечный разрез западной вспомогательной бровки, вид с юга; 3 — восточный фас центральной бровки; 4 — западный фас центральной бровки; 5 — восточный фас западной вспомогательной бровки; 6 — западный фас западной вспомогательной бровки; а — пахотный слой; б — насыпь; в — погребенная почва и прел-материк; г — прослойка камня на втором выкиде; д — первый выкид из погребения; е — заполнение грабительской воронки; ж — заполнение тайника I; з — второй выкид из погребения; и — материк. Б — тайник I: 1 — кольцо железное с двумя прогонами; 2 — кольцо железное с одним прогоном; 3 — железная пластина-шарнир; 4-6 — железные предметы; 7 — кольцо железное с одним прогоном; 8 — ручка железная; 9 — таз серебряный; 10 — кувшин серебряный; 11 — умбон железный; 12 — крышка от ларца, фрагмент; тайник II: 1 — золотая чаша; 2 — серебряное ситечко; 3 — серебряная чаша; 4 — серебряный канфар; 5 — фрагмент серебряного канфара; 6 — серебряный канфар; 7 — фрагмент серебряного канфара

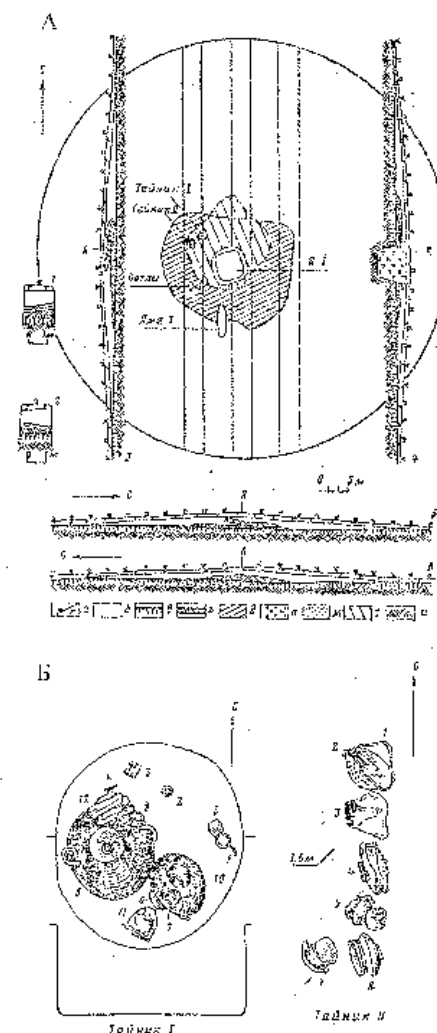

Рис. 1

Погребение в этом кургане (рис. 1) было совершено в центральной его части на глубине 3,4 м. Могильная яма в плане квадратной формы (2,8 × 2,8 м) ориентированна по сторонам света с незначительными отклонениями. Погребение было ограблено еще в древности, поэтому костяк дошел до нас фрагментарно, немного сохранилось и от погребального инвентаря. Но неподалеку от могильной ямы были открыты 2 тайника с великолепным набором металлической посуды. Отдельно были найдены два сарматских котла.

Рис. 2

припаяна прямо на них, специальное место для нее не предусмотрено. Она выполнена в виде фигурки сидящего хищника, позолочена и полна внутри. Имеет отверстия сзади, на брюхе и в районе ушей и глаз.

В первом тайнике в деревянном ларце был найден серебряный таз, серебряный кувшин с зооморфной ручкой. Из второго тайника происходит золотая чаша, четыре серебряных античных канфара, шаровидный серебряный кубок с зооморфной ручкой и серебряное ситечко. Каждый из этих предметов заслуживает отдельного упоминания, но мы остановимся лишь на кувшине из первого тайника (рис. 2).

Этот сосуд состоит из трех частей: тулова, дна и горла, которые были спаяны вместе. Ручка, возможно их было две, была припаяна к уже готовому сосуду. Тулово сосуда покрыто двумя фризами с изображениями и ручка

Высота кувшина 27,5 см; диаметр венчика 10 см; длина ручки 10,5 см; высота ручки 7 см.

Крышка кувшина состоит из трех склепанных частей: верх крышки с носиком, цилиндр приклепанный к крышке, чтобы она плотнее закрывала горло сосуда и шарик снаружи в центре крышки. Он одновременно и центр двенадцатилепестковой розетки, прочерченной на крышке.

Половину тулова кувшина занимают две группы изображений (рис. 3), разделенных полосой орнамента. Следует сделать оговорку, что все изображения прочерчены довольно грубо.

Рис. 3

Нижний фриз предваряет орнамент в виде направленной влево волны.

Нижний фриз представляет собой восемь изображений, разделенных угончающимися к центру столбиками.

1. Центральное (условно) изображение — морской дракон, на котором сидит обнаженный, безбородый мужчина с трезубцем в правой руке. У дракона удлиненная зубастая пасть, грива, ухо, хвост покрыт чешуей.

2. Сцена сохранилась плохо, видны лишь удочка и рыба.

3. Сцена тоже в плохом состоянии, рыба, навстречу которой плывут два дельфина.

4. Та же рыба в окружении двух рыб побольше.

5. Сцена рыбной ловли. Обнаженный рыбак сидит на камне.

6. Два плывущих дельфина.

7. Крупная чешуйчатая рыба с зубами и выраженным глазом.

8. Сцена рыбной ловли. Обнаженный рыбак стоя ловит рыбу. В левой руке он держит другую рыбу.

Дальше следует пояс орнамента из трех ступенчатых пирамидок.

Верхний фриз разделен на четыре сцены двумя видами растительного орнамента: растущий из земли куст с загнутыми и куст с распущенными листьями.

1. Центральное (условно) изображение — группа птиц: три водоплавающих и одна покрупнее. Правее еще одна птица, возможно ворон.
2. Сцена — болотная птица.
3. Сцена — птица с поднятой головой и другая, что-то клонящая на земле.
4. Сцена — два копытных животных в геральдической позе.

Выше фриза такой же как и внизу орнамент, в виде волны. Все изображения позолочены.

Кувшины из Высочино VII неоднократно отмечены исследователями. Первое его описание есть в статье Е.И. Беспального в журнале „Советская археология” за 1985 год, № 4. Анализировал находки из Высочино VII Б.А. Раев в своей книге *Античный импорт на Нижнем Дону*. Сюжеты фризов использовал М.Ю. Трейстер, занимающийся проблемой сложения у сарматов своей школы художественной торевтики.

Все отмечают уникальность кувшина из Высочино VII, поэтому аналогии ему единичны. Серебряные сосуды из сарматского погребения I в. н.э. близ села Косика Астраханской области во многом похожи. Среди прочего был обнаружен сосуд-кубок с двумя ручками в виде фигурок вепрей. На тулове два фриза изображений, разделенных лентой золотой плакировки. Фризы изображают охоту и конные поединки. Все изображения гравированы золотом. В комплексе найдено еще несколько сосудов: серебряная пиксида и чапа-фиала. Здесь интересно то, что на них изображены птицы, рыбы, дельфины, причем по особенностям исполнения они идентичны высочинским.

Техника, в которой выполнен кувшин считается характерной для сасанидской торевтики, не чужда она и античным мастерам, но наиболее часты ее находки в Закавказье и на Ближнем Востоке.

Сюжеты фризов четко различаются тематически: верхний — птицы, копытные; нижний — рыбы и рыболовы. Разделяет их орнамент в виде трехступенчатых пирамидок. Этот мотив идет из ближневосточных древностей. Выступы в виде пирамидок украшали стены и башни в Ассирии, Урарту и Вавилонии. Такие пирамидки ограждали царские дворцы в Персеполисе. На импортных, персидских, вещах найденных в пазарьских курганах на Алтае тот же орнамент по краю. В сасанидское время этот мотив фигурирует на персидских монетах и рельефах, где украшает короны царей. Иранское искусство предлагает нам сюжеты, где пирамидальные орнаменты украшают конские попоны. (Ритон с всадником из Эрбуни ахеменидского времени). Бляшки в виде пирамидок часты в сарматских курганах и курган № 28 не исключение. Везде мотив пирамидок несет функцию ограждения, защиты.

Изображения на фризах характерны скорее для античного искусства. Сочетание рыб, морских драконов и летящих птиц часто встречаются на

месгарских чашах эллинистического периода. Изображения птиц: уток и фазанов характерны и для греко-скифского искусства. Иранская религиозная традиция связывает образ водоплавающей птицы с земным, телесным миром, противостоящим в рамках религиозной системы миру богов. Копытные животные в геральдической позе — сюжет, характерный для Древнего Востока (келермесская секира).

Нижний фриз необычен, это рыбы и дельфины, сюжет характерный для античного искусства. Рыболовы. Изображение обнаженного тела говорит об античном влиянии, но выполнено в неантичной традиции. Удачные рыбы рыболовы, сюжет слишком частый в эллинистической керамике. Образ морского чудовища с седоком на спине представлен в античном искусстве как Сцилла — морское существо с женским торсом, посаженное на туловище морского коня изображаемого с протомами собаки в передней части. Но мотив трезубца в руках редок. В эллинистическом искусстве Сцилле сопровождают сцены рыбной ловли.

Сделаем выводы. Сюжетная линия вписывается в рамки иранских религиозных представлений, где птицы и копытные маркируют земной мир, а рыбы и змеи подземный. Но выполнены изображения под влиянием античного искусства. Очевидно мастер был хорошо знаком с присмами и сюжетами античного искусства и пользовался ими при изготовлении этого возможно культового предмета. В целом это придает данному памятнику неповторимый колорит эллинистической эпохи. Вместе с находкой в погребении Высочино VII античных канфаров и золотой чаши типично восточного происхождения, этот комплекс ставит перед исследователями вопросы о роли народов Нижнего Дона на рубеже нашей эры в сложной мозаике политических, экономических и культурных контактов народов Европы и Азии.

Библиография

- Археология СССР. Стены европейской части СССР в скифо-сарматское время*, Наука, Москва 1989.
- Е.И. Беспальный, *Отчет о работах Приморского отряда Азовского музея в 1982 г.*, АКМ 10191/1972, Азов 1983.
- Е.И. Беспальный, *Работы Приморского отряда*, Археологические открытия 1982 г., Наука, Москва 1984.
- Е.И. Беспальный, *Курган I в. н.э. у г. Азова*, „Советская археология” 1985, № 4.
- В.В. Дворниченко, Г.А. Федоров-Давыдов, *Сарматское погребение скелетуха в I в. н.э. у села Косика Астраханской области*.
- Донские древности*. Выпуск 6, *Сарматы на Дону*, В.Е. Максименко, Азов 1998.
- М.Ю. Трейстер, *Современная школа художественной торевтики*, „Вестник древней истории” 1994, № 1.

Streszczenie

Wschodni import z I w. n.e. z grobowca Wysočino VII

W 1982 r. prowadzono badania archeologiczne cmentarzyska położonego na obszarze działu wodnego rzek Don i Kagalnik. Grupę grobów nazwano Wysočino VII. Większość pochówków datuje się na wczesną epokę żelaza. Niniejszy artykuł jest poświęcony srebrnemu kubkowi z kurhanu nr 28. Pomimo rabunku, dokonanego jeszcze w czasach antycznych, w kurhanie znaleziono szkielet kobiecy z pozostałościami wyposażenia, głównie importami z wschodnich prowincji rzymskich. Na podstawie kształtu jamy i jego orientacji zgodnej ze stronami świata kurhan jest datowany na I w. n.e. Omawiany srebrny dzbanek nie posiada żadnych analogii z tego okresu. Wyobrażenia i technika wykonania naczyń są charakterystyczne dla toreutyki sasanidzkiej, ale ornamenty bardziej odpowiadają sztuce antycznej. Zdaniem autora, srebrny dzbanek to produkt wschodni wykonany przez rzemieślnika zapoznanego z dziełami sztuki antycznej i wzorowany na tradycji hellenistycznej.

Summary

Eastern Import in I Century A.D. Lower Don from Vysočino VII Burial

In 1982 there were explored some ancient burials placed between two rivers of Don and Kagalnik. The burials were named Vysočino VII. Majority of graves is dated on the Early Iron Age. This article is focused on the silver jug from the tomb number 28. Although the tomb was robbed only in ancient times, the female skeleton with equipment (eastern Roman imports) was found there. The tomb is dated on the base of the graving's hole and orientation to the quarters of the world on I century A.D. The analysed vessel has no analogies from this period. The analysis of the technology is typical for Sasanid toreutics, but ornaments are close to antique arts. According to the author the silver jug was an eastern product made by the silversmith acquainted with antique works of art. This fact fits to hellenistic tradition in which the jug was made.

Предметы найденные в кургане 28 могильника Высоčina VII

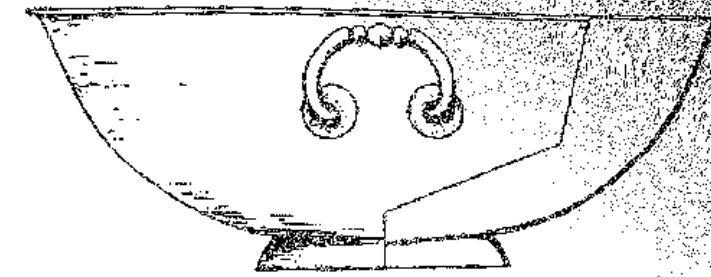

Рис. 4. Серебряный таз

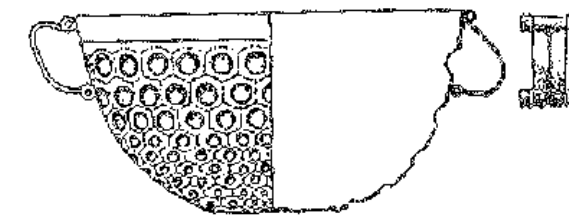

Рис. 5. Золотая чаша

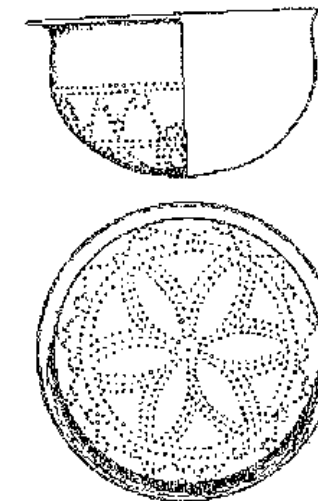

Рис. 6. Серебряное сито

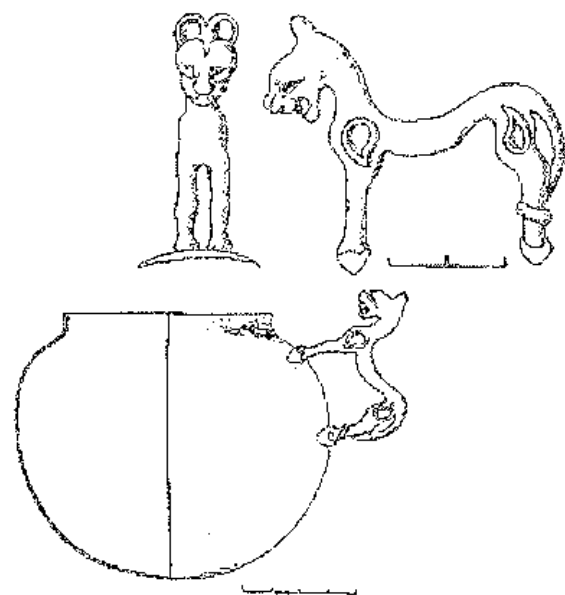

Рис. 7. Серебряный шаровидный кубок

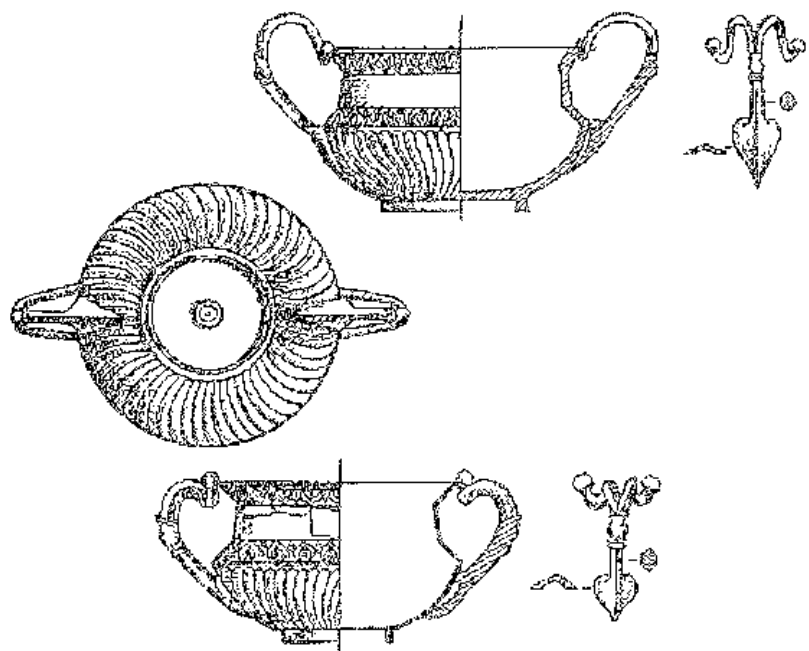

Рис. 8. Серебряные канфары

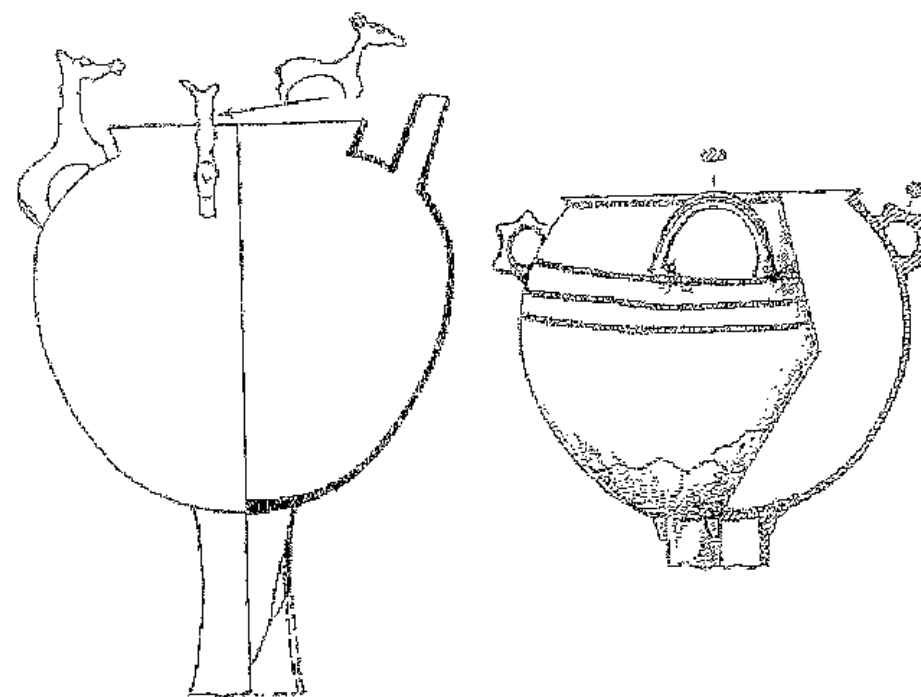

Рис. 9-10. Бронзовые котлы

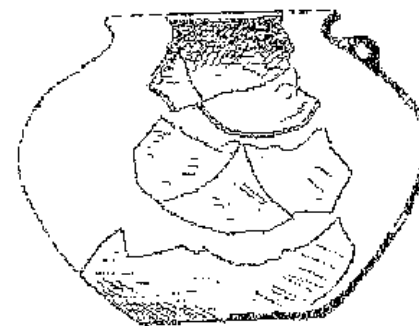

Рис. 11. Серолощенный сосуд, с петельчатой ручкой

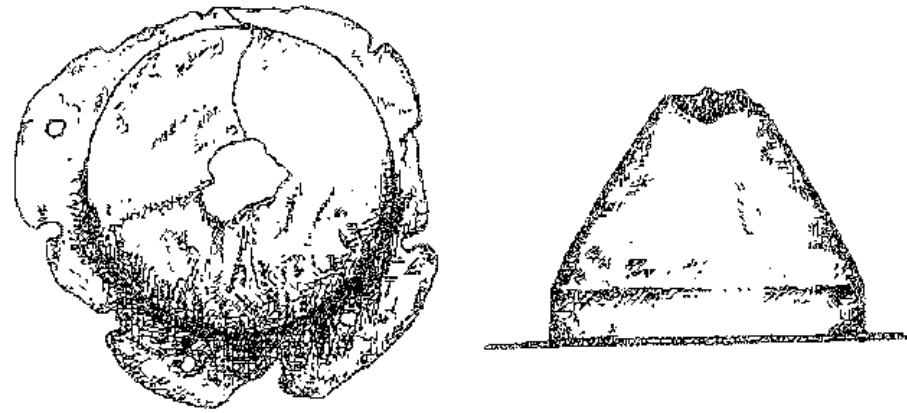

Рис. 12. Железный умбон от щита

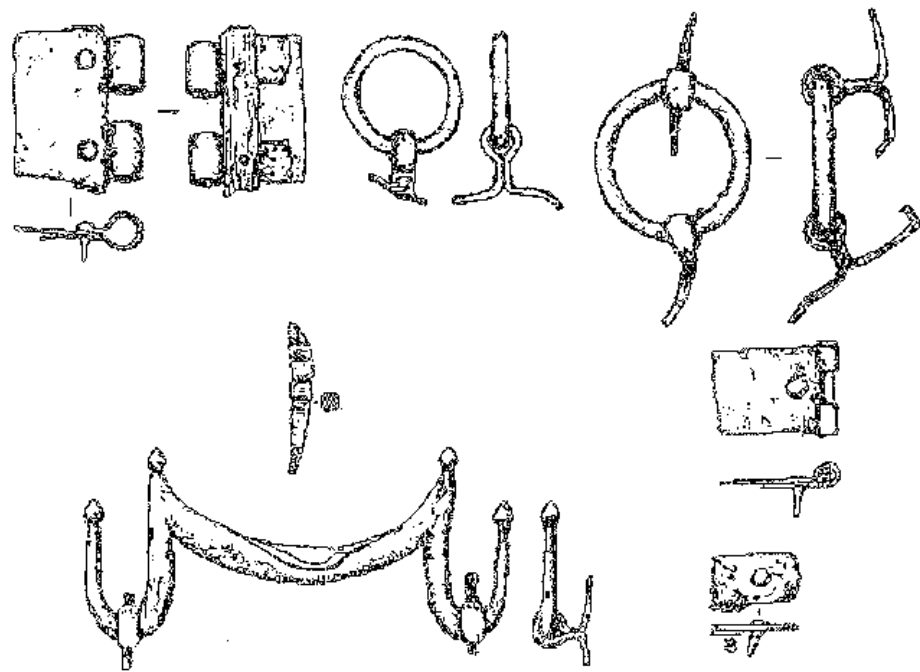

Рис. 13. Фрагменты металлических частей от древнего саркофага

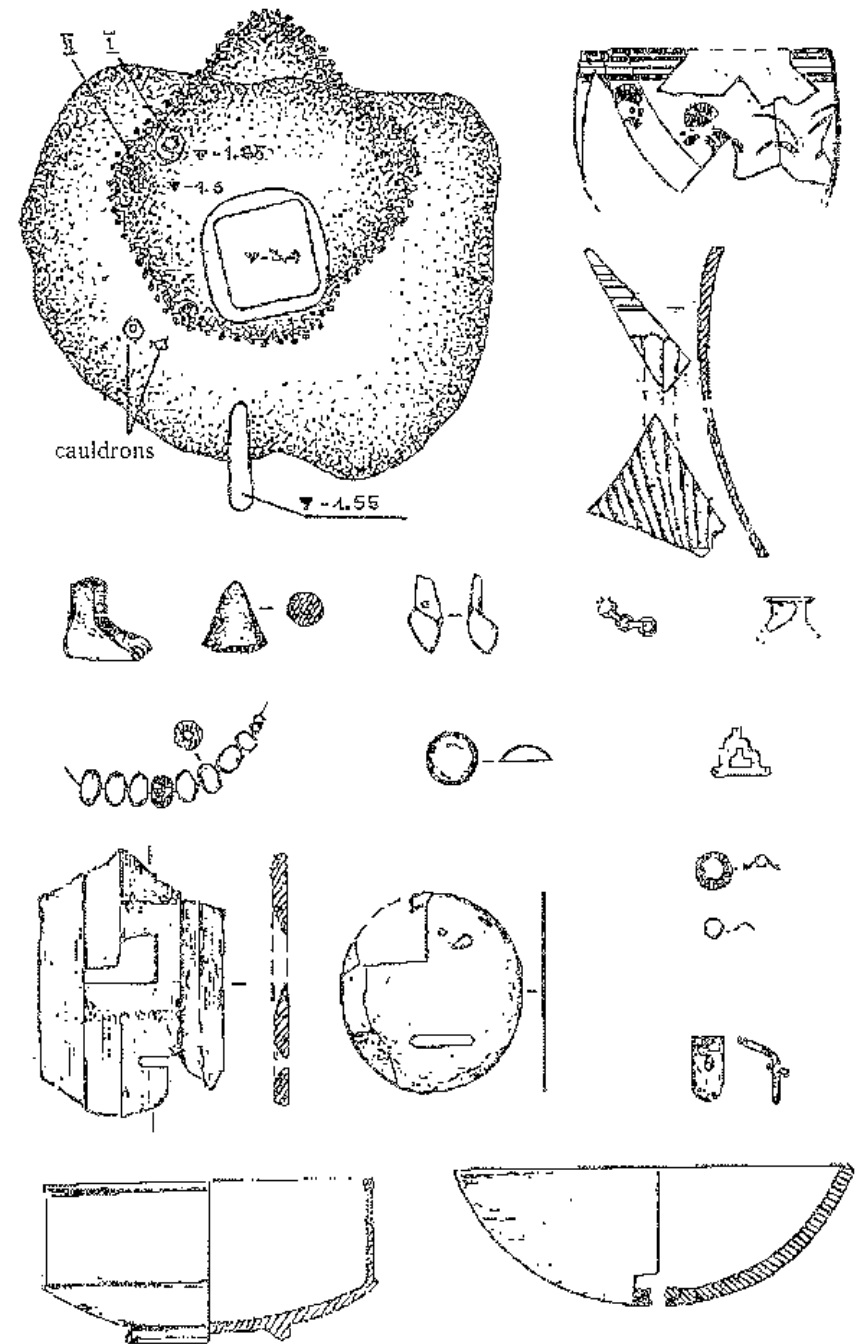

Рис. 14. Погребальный инвентарь

Сергей Востриков

ТИПОЛОГИЯ КЕРАМИКИ ЧЕРНОГОРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В настоящее время в исторической науке с новой силой разгорелась дискуссия по т.н. киммерийскому вопросу в т.ч. о принадлежности исторических киммерийцев к той или иной культуре переходного от бронзы к раннему железному веку периода на территории южнорусских степей, их этнической интерпретации, о том, существовали ли киммерийцы вообще и т.д. Изложение всех аспектов этой проблемы не входит в рамки данного доклада [интересующиеся могут ознакомиться со специальными работами: Алексеев и др. 1993; материалы дискуссии в ВДИ в 1997-1999 гг.; Лукьянко 1999; Максименко, Востриков 1999] и касается его темы лишь в том плане, что черногоровская культура (анализу одного из аспектов немаловажной составляющей инвентарного комплекса которой (керамика) и посвящен доклад) на протяжении долгих лет ассоциировалась многими исследователями [Терсножкин 1976; Лесков 1975] именно с киммерийцами Геродота. А.И. Терсножкин и выделил-то черногоровскую группу памятников как составляющую киммерийской культуры [Терсножкин 1976]. Не вдаваясь особо в эту проблему, можно сказать, что на данный момент вопрос остается дискуссионным: „в степной зоне Восточной Европы не известно ни одной археологической культуры... которые могли бы однозначно трактоваться как киммерийские” [Алексеев и др. 1993, 75].

Но черногоровская культура представляет интерес и сама по себе — как культура кочевников степей Северного Причерноморья в предскифский период, как культура переходного времени „критического этапа древнейшей истории, определившего все последующее развитие населения в раннем железном веке” [Асимов 1981, 35]. Керамика — одна из важнейших категорий вещевого комплекса, но, к сожалению, за редким исключением [Гаврилюк 1999] участники вышеупомянутой дискуссии отдают предпочтение таким категориям как оружие и конская узда — без сомнения, более привлекательным, ярким и выразительным. Тем не менее „Исследование любой отдельной категории материала, в том числе керамики, является необходимым... условием решения Киммерийской проблемы” [Гаврилюк 1999, 86].

Керамическому комплексу черногоровской культуры уделялось недостаточно внимания, специальных разработок, посвященных типологии керамики черногоровской культуры, за исключением работы Н.А. Гаврилюк о лощеной керамике [1979] и локальных рассмотрений О.Р. Дубовской [1985] и С.И. Лукьяшко [1999] (Нижний Дон), К.Ф. Смирнова [1964, 108-111] (Нижний Маныч и левобережье Дона) нет.

В погребениях черногоровской культуры керамический инвентарь достаточно выразителен и разнообразен, эта одна из основных категорий находок, поэтому целесообразно дать общую типологию этого комплекса.

В своем докладе я попытаюсь дать общие принципы классификации черногоровской керамики, исходя из ее значения и массовости. Всего привлекается для исследования около 120 сосудов. С технологической точки зрения, керамика черногоровской культуры — раннего железного века — сильно отличается от предшествующей бронзового века более рыхлой, менее качественной. Керамика черногорцев хорошо отмученная однородная излом прямой. Как примесь — оготитель применяется песок, слюда, толченая галька. Другая отличительная особенность — лощения, на раннем этапе тусклое, и позже чуть ли не зеркальное. В основу классификации положены формы сосудов — по общим морфологическим признакам выделяются отделы: баночные сосуды, сосуды с ручкой, короткошейные сосуды, высокошейные сосуды и миски.

Типообразующими признаками в отделах являются: форма шейки, плечиков, тулова, дна, пропорции сосуда и их соотношения: отношение высоты сосуда (H) к его максимальному диаметру (max d); отношение диаметра венчика (dv) к диаметру дна (dd); отношение высоты шейки (h) к высоте сосуда (H); расположение max d выше или ниже середины высоты сосуда (H); качество теста (хорошо отмученное или рыхлое); вид поверхности (залощена или нет); качество лощения.

Вариантообразующими признаками являются более мелкие детали формы сосуда — вид венчика, наличие орнамента, налепов, вдавлений, канцелюр, слива и т.д. Особенности орнамента для классификации не привлекались, т.к. в основном орнаментированы только кубки и характеристика их орнамента — отдельный вопрос, достаточно подробно разработанный Н.А. Гаврилюк [Гаврилюк 1979, 99].

Отдел 1. Баночные сосуды

Рассмотрение керамического комплекса целесообразно начать с баночных сосудов — наиболее архаической формы, традиционной скорее всего, принадлежащей именно черногоровской кочевнической культуре, а не

заимствованной у соседских земледельческих культур — кобанской, кобяковской, чернопесочской. Это простые лепные сосуды с шероховатой поверхностью серого и бурого цвета, без лощения. В этом отделе можно выделить 2 типа: 1 — банки, у которых отношение высоты сосуда к наибольшему диаметру меньше 1 и приближенно равно 0,9; 2 — сосуды баночной формы с отношением высоты к max d больше 1 и равна 1,1-1,2.

Тип 1 — можно выделить 3 варианта:

Вариант 1. Банки со слегка отогнутым венчиком, коротким горлом и слегка выпуклыми боками, переходящими в выделенное плоское дно: сосуды из Донино-Камени — к. 2, п. 1(078), Подгорненского — к. 1, п. 15(121), Кастырского — к. 1, п. 17(103), Криволиманского — к. 12, п. 4(117) и Солени — к. 6, п. 1(115).

Вариант 2. Подобные им сосуды, но выпуклость их стенок слегка смещена вверх, т.е. max d находится выше середины сосуда, а также они украшены под венчиком рядом вдавлений: Веселая Долина — к. 1(029), Романовская — к. 1, п. 1(088).

Вариант 3. Те же банки, но отношение dv к dd меньше 1 — т.е. у этих сосудов днище шире горла: Красная Поляна — к. 5, п. 4(110), Чепрак — к. 3, п. 3(119).

Тип 2 — тоже выделяются 3 варианта:

Вариант 1. Сосуды баночной формы с относительно высоким раструбным горлом, украшенным рядами ямочных вдавлений и выделенным дном: сосуды из Касперовки — к. 2, п. 12(014), Никополя — к. 3, п. 10(043) и Богдановки — к. 2, п. 4(083).

Вариант 2. Сосуды баночной формы со сливом, слабо отогнутым венчиком и слегка выпуклыми боками, плавно переходящими в невыделенное дно: Дубенцовская — к. 2, п. 5(120), Центральный — к. 14, п. 1(089), Ливенцовка — к. 1, п. 71(101).

Вариант 3. Банки тюльпановидной формы со сливом, слегка загнутым внутрь венчиком, прямо переходящим в прямые бока, закругляющиеся в высокое прямое дно с закраиной: Марьянское — к. 7, п. 1(005), Пирожок — к. 5, п. 3(122), Алтуб — к. 5, п. 21(105).

Эти варианты сосудов имеют прототипы в керамике культур поздней бронзы. Только слив и притупленное дно являются некоторым новшеством.

Отдел 2. Сосуды с ручкой

Здесь можно выделить 2 типа:

Тип 1 — черпаки — открытые сосуды с вытянутой ручкой, поднимающейся над горлом. В этом типе можно выделить 2 варианта:

Вариант 1. Черпаки со слегка отогнутым венчиком, плавно переходящим в шаровидное тулово, слегка расширенное к большому плоскому дну: Марьино — к. 2, п. 1(957), Николаевское — (080), Веселый — к. 2(108), Центральный — 4 к. 5, п. 2(096), Центральный — 6 к. 11, п. 4(090).

Вариант 2. Черпак-кружка с отогнутым венчиком, высоким раструбным горлом, переходящим в биконическое тулово, небольшой ручкой, несильно возвышающейся над сосудом и небольшим дном с лункой: Жуковское (случ. Находка) — (112), Кастырский — 5 к. 5, п. 1(102), Кременевка — к. 3, п. 9(074). Отдельно — видимо импортный двуручный черпак с ребром на корпусе, характерным для поселений типа Шолданешты в Молдавии: Парканы — к. 986(045).

Черпаки появляются сравнительно поздно, с новочеркасского этана — в связи с культурными изменениями — идея священного черпака или чаши. Творцом была протомеотская культура — тип 2 совершенно протомеотский.

Тип 2 — кувшины — высокие и низкие сосуды с петельчатой ручкой.

Вариант 1. Кувшины с высокой цилиндрической шейкой, переходящей в раздутое биконическое тулово, сужающееся в устойчивое плоское дно. Небольшая петельчатая ручка крепится на шейке сосуда. Мах d чуть ниже середины высоты сосуда: Александрия — к. 2, п. 7(079), Кастырский — 6 к. 1, п. 4(104), Грушевская — к. 11, п. 3(008).

Вариант 2. Те же кувшины, но мах d чуть выше середины высоты сосуда и петельчатая ручка крепится в верхней части тулова: Провалье — к. 8, п. 1(009), Обрывский (случ. Находка) — (092).

Вариант 3. Невысокие кубки с петельчатыми ручками, высоким, слегка раструбным горлом, резко переходящим в реповидное раздутое тулово. Ручка расположена в верхней части тулова, вблизи от шейки: Фрунзе — 3 к. 3, п. 1(113), Красная Поляна — к. 5, п. 4(111), Попов — к. 51/19, п. 2(123).

Отдел 3. Высокошейные сосуды

Можно выделить 3 типа: 1 — кувшины — крынки с максимальным диаметром на середине высоты сосуда и отношением диаметра венчика к диаметру дна $\sim 1-1,2$; 2 — большие сосуды — корчаги с соотношением высоты: максимальный диаметр $0,8-1,05$; 3 — высокошейные кубки и кубковидные сосуды.

В первом типе можно выделить 2 варианта:

Вариант 1. Кувшины с высокой раструбной шейкой, туловом, приближающимся к биконической форме и невыделенным плоским дном. Наружная поверхность лощеная, темно-серого цвета. Два сосуда украшены по плечикам налетами: Костычи — к. 2, п. 2(019), Рисовое — к. 7, п. 39(069), Рисовое — к. 5, п. 9(059), Рисовое — к. 5, п. 33(058), Мефодиевка — к. 1, п. 4(015), Суворово — к. 5, п. 2(050), Кубинская — п. 38(081), Потайной — к. 11, п. 2(076).

Вариант 2. Те же кувшины, но горло цилиндрическое и выпуклость меньше — отношение высоты к максимальному диаметру $1,1-1,2$, а у предыдущего варианта — $1,05-1,1$; выделенное, приталенное дно: Аккермень — к. 17, п. 11(022), Букановская — к. 1, п. 2(024), Веселый — к. 1, п. 1(030), Ильевский — к. 1, п. 3(011), Фрунзе — к. 5, п. 4(114).

Тип 2 — можно выделить 6 вариантов:

Вариант 1. Корчаги с высоким сужающимся горлом, сильно выпуклым реповидным туловом и маленькой, но выделенной донной частью, украшенные различными налетами: Петрово-Свиступово — (47), Солснговская — к. 1, п. 1(46), Высокая могила — к. 1, п. 1(27), Алитуб — к. 3, п. 22(25), Ильевский — к. 1, п. 3(10).

Вариант 2. Корчаги тех же пропорций, но тулово сильно припущено ко дну (мах d ниже середины высоты сосуда), которое выделено не так резко: Арпачин — к. 26, п. 8(107), Золотая балка — к. 14, п. 3(082).

Вариант 3. Корчаги с не очень высокой шейкой цилиндрической или слегка раструбной, отогнутым венчиком и сильно выпуклым (отношение высоты к максимальному диаметру меньше единицы и приближенно равно $0,8$), биконическим туловом и небольшим, резко выделенным дном: Высокая могила — к. 1, п. 2(026), Рясни — п. 2(095), Зимогорье — п. 5(073), Кременевка — (076), Ясырев — 1 к. 9, п. 1(075), Великая Александровка — к. 1, п. 1(070).

Вариант 4. Сосуды тех же пропорций, но с туловом скорее шаровидной, чем конической формы: Астахово — 1 к. 3, п. 11(098), Суворово — к. 6(051).

Вариант 5. Представлен всего двумя сосудами — корчаги с очень широким горлом (отношение d_v к d_d $1,6-1,65$), невысокой шейкой с сильно отогнутым венчиком, плавно переходящим в сильно раздутое, сердцевидное тулово (максимальный диаметр выше середины высоты сосуда), резко сужающаяся к маленькому выделенному дну: Целинное — к. 16, п. 3(072), Клушиково — к. 6(099).

Вариант 6. Импортных три сосуда: Калиновка — к. 1, п. 2(021), Великая Александровка — к. 1, п. 1(068, 071).

Тип 3 — Можно выделить 4 варианта:

Вариант 1. Кубки с отогнутым венчиком, цилиндрическим, очень высоким горлом (отношение высоты горла к высоте сосуда приближенно равно 0,5) и низким приплюснутым туловом с маленькой лункой на дне. Сосуды украшены палепами по плечикам, на месте перехода горла в плечо неглубокий желобок: Суворово — к. 4, п. 1(052), к. 5, п. 1(054), Львово — к. 14, п. 2(055).

Вариант 2. Кубки с высокой изогнутой шейей и равномерно выпуклым туловом, небольшим плоским дном с лункой: Новая Одесса — 3 к. 1, п. 6(017), к. 2, п. 1(018), Красная Поляна — к. 3, п. 6(067).

Вариант 3. Кубки с резко отогнутым венчиком, невысокой шейкой переходящей в тулово посредством горизонтального ребра: Акерми — к. 11, п. 9(023), Булаховка — к. 5, п. 9(002), Великая Александровка — к. 1, п. 1(069), Великодолинская — к. 1, п. 11(063), Соколово — 4 к. 1, п. 2(003).

Вариант 4. Состоит из двух подвариантов отличающихся по размерам — всё что больше 16 см не кубки, а кубковидные сосуды. Кубки с высокой дуговидной в развиле шейкой и равномерно выпуклым шаровидным туловом с лункой на дне: Яблопево — к. 4, п. 1(012), Спаское — 11 к. 3, п. 3(015), Касперовка — к. 2, п. 5(016), Огородное — 1 к. 1, п. 9(033), Маяки — к. 2, п. 5(038), Вильногрушевское — к. 11, п. 2(035), Ивановка — к. 4, п. 1(012), Норка — к. 6, п. 7(049), Софиська — к. 4, п. 27(036), Суклия — к. 3(048), Пивденне — п. 1(032), Николаевский музей — (066).

Отдел 4. Короткошейные сосуды

Выделяется один тип — кубки с очень маленькой, почти отсутствующей шейкой, со слабо отогнутым венчиком, шаровидным, выпуклым, слегка приплюснутым туловом и маленьким дном с лункой.

Вариант 1. Неорнаментированные кубки: Васильевка — к. 1, п. 8(085), Отрадное — к. 9, п. 5(020), Булаховка — к. 4, п. 1.

Вариант 2. Орнаментированные сосуды: Днепрорудный — к. 7, п. 1(041), Волошское — (031), Кут — к. 8, п. 12(035), Великодолинское — к. 1, п. 5(061), Николаевский музей — (062), Привольное — (037), Чернобаевка — (064), Парканы — к. 97(040), Васильевка — к. 1, п. 8(084), Терновое — (039); последние 3 сосуда очень сходны по своим пропорциям и орнамент их практически совпадает.

Отдел 5. Миски

Неглубокие миски в виде широкой воронки или усеченного конуса с загнутыми внутрь краями украшенными налпами: Суворово — 1 к. 4, п. 1(053), Парканы — к. 178(044).

Библиография

- Алексеев и др. 1933 — А.Ю. Алексеев, Н.К. Качадова, С.Р. Тохтасев, *Киммерийцы: Этнокультурная принадлежность*, Вып. 1, СПб, 1993.
- Аснмов 1981 — М.С. Аснмов, *Исследование этнической истории древней Центральной Азии (11 тыс. до н.э.) в Советской науке*, Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности, Москва 1981, с. 35.
- Гаврилюк 1979 — Н.А. Гаврилюк, *Лощенная керамика степных погребений предкифского времени*. Памятники древних культур Северного Причерноморья, Киев 1979.
- Гаврилюк 1999 — Н.А. Гаврилюк, *Местные и заимствованные компоненты киммерийской культуры (по материалам керамики)*, ВДИ, 1999, № 1.
- Грантовский и др. 1997 — Э.А. Грантовский, Н.Н. Погребова, Д.С. Раевский, *Киммерийцы в Передней Азии*, ВДИ, 1997, № 4.
- Дубовская 1985 — О.Р. Дубовская, *Погребение лучника раннего железного века*, СА, 1985, № 2.
- Лесков 1975 — К.Н. Лесков, *Предкифский период на Украине*, Автореф. дис. на соискательство д.и.н., Москва 1975.
- Лукьяшко 1999 — С.И. Лукьяшко, *Предкифский период на Нижнем Дону*, Ростов-на-Дону 1999.
- Максименко, Востриков 1999 — В.Е. Максименко, С.С. Востриков, *Киммерийцы: По следам исчезнувшего народа*, Донская археология, 1999, № 2.
- Махортых 1998 — С.В. Махортых, *Киммерийцы и Древний Восток*, ВДИ, 1998, № 2.
- Погробова и др. 1998 — Н.Н. Погребова, Д.С. Раевский, И.В. Яценко, *Киммерийская проблема*, ВДИ, 1998, № 3.
- Смирнов 1964 — К.Ф. Смирнов, *Савроматы*, Москва 1964, с. 108-111.
- Тереножкин 1976 — А.И. Тереножкин, *Киммерийцы*, Киев 1976.

Streszczenie

Typologia ceramiki kultury czernogorowskiej

W najnowszych badaniach historycznych pojawił się problem identyfikacji materiału archeologicznego ze starożytnymi Kimmerami. Jedną z kultur, której pozostałości utożsamiane są z tym ludem jest kultura czernogorowska. Jej ceramika jest typowa dla epoki wczesnego żelaza — ma stosunkowo prostą dekorację i lepszą jakość niż ta z epoki późnego brązu. Autor próbuje opracować pierwszą typologię wszystkich znalezisk ceramicznych identyfikowanych z tą kulturą. W typologii tej uwzględni

120 naczyń, które dzieli na pięć grup morfologicznych: pegate naczynia (dwóch typów), naczynia z uchami (dwóch typów), naczynia z długą szyjką (trzech typów), naczynia z krótką szyjką i miski.

Summary

Typology of Černogorovskaja Culture Ware

Lately in historical studies appeared discussion on the identification of material inventory with Kimmerians. One of the cultures supposed to be ancient Kimmerians' remains is Černogorovskaja Culture. It's ware is typical for the Early Iron Age — it is relatively simple in decorations and of better quality, than ware of the Late Bronze Age. The author tries to make a first entire typology of ceramic findings referred to this culture. Typology was based on 120 vessels, divided into five morphological groups: bulbous vessels (two types), vessels with handles (two types), long-neck vessels (three types), short-neck vessels and bowls.

Татьяна В. Убогая

ОСОБЕННОСТИ САРМАТСКОГО ИСКУССТВА ЗВЕРИНОГО СТИЛЯ НА ПРИМЕРЕ ФАЛАРОВ ИЗ КУРГАНА САДОВЫЙ

Изучение великолепных образов древнего искусства становится едва ли не единственной возможностью составить представление о духовном мире бесписьменных племен, населявших некогда степные просторы Евразии. Каждая деталь в этих изображениях несёт в себе частицу цельной и оригинальной картины мира. Все элементы композиции наполнены смыслом. Разгадать его, понять что хотел сказать древний мастер — значит проникнуть в тайну мифологических, этических и эстетических представлений кочевников.

В Европейской науке долгое время принципы толкования произведений искусства, изучения художественной традиции вырабатывались почти исключительно на материалах нового времени с его ярко выраженным авторским началом. Закономерности развития такого искусства воспринимались как универсальные, приложимые к намятникам всех эпох. Результатом такого подхода являются работы по звериному стилю, содержащие пространные рассуждения об индивидуальном почерке мастера, стремящегося передать свои впечатления от объектов живой природы. Между тем правомерность такого подхода сомнительна. Как и всякое народное искусство, звериный стиль жил и эволюционировал принципиально иначе, чем это происходит в сфере высокого „профессионального” искусства. Существовали достаточно жесткие рамки традиции, ограничивающие индивидуальную творческую свободу мастера. Здесь следует говорить о своего рода коллективном авторстве, т.е. каждый предмет выполненный в зверином стиле отражает представление не отдельного человека, а всего общества.

Второй не менее важной чертой изобразительного искусства кочевников является то, что изображения в зверином стиле неотделимы от тех предметов, на которых они размещены, и смысл вещи дополняется смыслом изображения. Это связано с представлениями о мире, в котором живут и функционируют вещи. Создавая их, мастер стремился внести порядок

в реальную жизнь людей. Поэтому к сочетанию вещи и изображения относились очень серьезно. Оно просто не могло быть случайным.

Исходя из особенностей произведений искусства кочевников можно выделить два подхода к их интерпретации:

1. Разгадка мифологического значения изображений и восстановление системы идеологических представлений кочевников.

2. Выявление формальных особенностей изображений и исследований процесса складывания изобразительной традиции. Как происходят контакты между традициями, каковы закономерности восприятия чужого изобразительного языка — все эти вопросы можно решать и не обращаясь к содержательной стороне изображения. О религиозно-мифологических представлениях сарматов нам известно пока слишком мало для того, чтобы использовать первый подход — т.е. заниматься поиском мифологических основ изобразительного творчества.

Более целесообразно, как нам кажется, будет движение от изобразительной традиции, через выявление культурных влияний к поиску в более исследованных религиозных системах схожих мотивов, которые могли быть заимствованы сарматами. Естественно предположить, что поиск аналогий сюжетам сарматского искусства следует искать с одной стороны — в области сарматской мифологии, с другой — в области мифологии античного мира.

Объектом наших исследований стал уздечный набор из кургана Садовый — 2 больших и 12 малых золотых фалар (раскопки 1962 г.). Эти предметы конской упряжи вместе с другими находками из Садового кургана составляют уникальный комплекс по научной и художественной ценности стоящие в ряду с наиболее значительными памятниками сарматской эпохи (Хохлач, Высочино VII, Косика и др.) рассматриваемые нами предметы выполнены в характерном для сарматской торевтики рубежа н.э. бирюзово-золотом стиле. Изображения на фаларах содержат сцены борьбы животных. На центральном щитке больших дисков показаны терзающие друг друга орликоголовый грифон, кошачий хищник и ещё одно неопределённое животное. На красном фризе пять раз повторена группа из трёх колючих хищников. По внешнему контуру проходит бордюр из 20 голов ушастых грифонов. Малые фалары повторяют в упрощённом виде центральные щитки больших фаларов.

Эти предметы можно считать классическими для сарматского варианта звериного стиля. В них со всей полнотой проявились его характерные черты. Во-первых, боязнь пустого пространства: фигуры животных занимают всю поверхность фалара, что не свойственно для искусства кочевников более раннего времени. Во-вторых, в них утрачена экспрессия звериного стиля предшествующих эпох. Тела животных аморфны, их очертания с трудом угадываются на избыточной цветными вставками

поверхности фалара. Они несколько не отражают напряжения ожесточённой борьбы. Былой реализм звериного стиля утрачен настолько, что трудно определить, является животное терзателем или жертвой, как в случае с колючим хищником на центральном щитке фалара.

Наконец, третьей характерной чертой является применение богатой инкрустации (рис. 1). При подробном рассмотрении изображений на фаларах бросается в глаза неопределённость и неестественность ряда деталей: у всех животных на фаларах хвост либо исчез, либо намочен рудиментарно, грифон лишен крыльев, у всех „пантер“ фриза не хватает передних лап (на каждую группу из трех пантер приходится по шесть лап), голова средней пантеры слишком далеко отстоит от туловища, которое присоединено к соседней группе и т.д.

Все это говорит о деградации образов, затемнении их первоначального смысла, а не просто о низком уровне мастерства ремесленников. Поэтому можно предположить, что этот сюжет пронёс долгий путь во времени и пространстве, прежде чем попасть на фалары из Садового кургана.

В российской историографии уже делались попытки проследить иконографическую традицию этих изображений, но они касались только отдельных образов композиции.

Л.С. Клейн выстроил генетическую линию для образа неопределённого животного, терзающего „пантеру“ на центральном щитке. Он видит в нём мифического тарандра — огромного хищного оленя, упоминание о котором мы находим у древних авторов. По ряду причин мы считаем такой вывод необоснованным и признаём правомерность включения в один генетический ряд далеко не всех изображений, приведённых Клейном.

В 1980 году И.П. Засецкая в статье *Изображения „пантеры“ в сарматском искусстве* прослеживает происхождение образа кошачьего хищника сарматских древностей (в том числе упоминает о фаларах из кургана Садовый) от образа „сибирского тигра“, представленного на золотых пластинах из Эрмитажа, а также доказывает независимость его от образов савроматского искусства.

Во всех остальных работах по комплексу Садового кургана рассматриваются лишь технологические особенности фалар. Восстановление иконографической традиции интересующего нас изображения мы начали с определения художественных особенностей:

1. Трёх частное деление композиции — центральная сцена, фриз, бордюр.
2. Сюжет сцены на центральном щитке.
3. Использование голов ушастых грифонов в качестве бордюра.
4. Изгиб тел животных с разворотом задних конечностей.
5. Использование косых насечек для передачи шерsti на лапах животных.

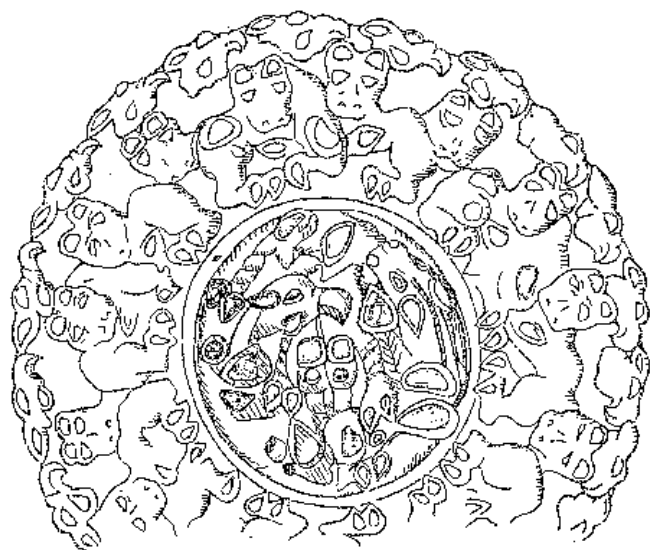

Рис. 1

Рис. 2

1. Наиболее близкая композиционная аналогия была найдена в Сибирской коллекции Петра I. Фалар того же размера делится на 3 поля — центральный щиток с изображением свернувшегося в кольцо оленя, фриз с рядом сцен борьбы животных и орнаментальный бордюр (рис. 2).

Среди находок сарматского времени мы находим практически полную аналогию сибирскому фалару. Это фалар хранящийся в музее Метрополитен (рис. 3). При сопоставлении этих предметов становится очевидной преемственной связь сарматского искусства и искусства Западной Сибири IV-III вв. до н.э.

Рис. 3

2. За поиском сюжетных аналогий мы обратились к Сибирской коллекции Петра I. Здесь мы находим золотую прямоугольную пластину, сюжет которой полностью совпадает с сюжетом щетки на фаларе: копящий хищник (в данном случае тигр) стал добычей грифона и рогатого чудовища (рис. 4). Последнего с неизвестным животным нашего фалара роднит ряд признаков:

1. Общие пропорции фигуры.
2. Форма морды.
3. Подчеркнуто большие ноздри.
4. Форма глаз.
5. Изображение передних лап одной сердцевидной вставкой, а задних — несколькими более мелкими вставками.

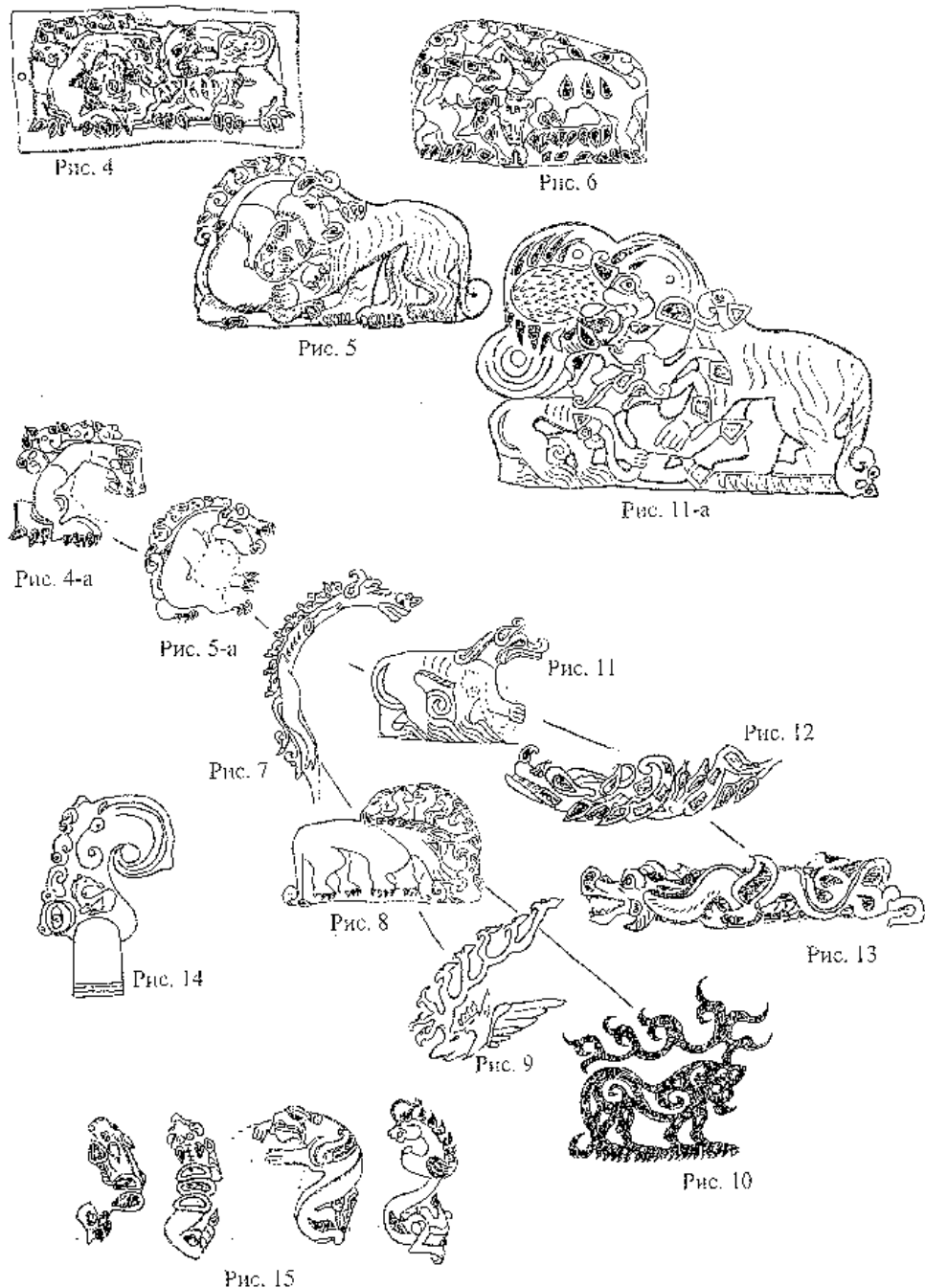
Животные, подобные чудовищу с сибирской пластины, получили в литературе название „многоголовых волков“.

Более чистый образ этого животного мы находим на другой сибирской пластине (рис. 5). Здесь более отчетливо просматриваются некоторые детали. Например, видно, что последняя голова грифона на спине — это окончание хвоста, а передние лапы оканчиваются когтями, а не копытами. В контексте общего упрощения образа очевидно, что изображение передних конечностей одним крупным камнем на фаларе из Садового кургана и на прямоугольной пластине из Сибирской коллекции — результат схематизации, а не видовой признак. Общая форма морды животного та же, но появляется ряд характерных деталей — к уху добавляется завиток, нос оканчивается таким же декоративным завитком. Стоит немного отвлечься, чтобы заметить, что эта сибирская пластина, вероятно, послужила в определенной мере прототипом для композиции на сарматской поясной пластине из Запорожского кургана современного Садовому (рис. 6). Мы видим ту же позу нападающего зверя, те же грифоньи головки, но здесь они уже мало связаны со зверем, а выполняют декоративную функцию для обрамления композиции. Отсюда можно сделать предположение, что в сарматской среде уже было утрачено представление о значении грифоньих головок на спине зверя. Поэтому они могли достаточно вольно использоваться для дополнения композиции, либо вообще убираться.

Итак, проследуем вглубь веков, чтобы найти истоки образа „многоголового волка“. Еще один вариант мы находим на сибирском браслете (рис. 7).

Анализ ряда родственных образов приводит нас к мысли, что „многоголовый волк“ стал продуктом синтеза двух художественных традиций. В одной из них чувствуется сильное скифское влияние. Оно связано с образом рогатого волка. Например, такого как на рис. 8. Отсюда был взят мотив грифоньих головок на кончике хвоста и в ветвях рогов. Дополнение животных изображениями частей тела или целых фигур других зверей

и иглиц — черта, чрезвычайно характерная для скифского искусства. Еще в Пазырских курганах V-IV веков до н.э. Сплонь и рядом встречаются разнообразные животные с грифоньими головками на концах ветвистых рогов (рис. 9, 10). В античном искусстве мы не находим ничего подобного. Видимо это — отражение кочевнических представлений о возможности замены изображения целого животного изображением лишь его части. Т.о. мы смело можем считать грифоньи головы на концах рогов признаком скифского влияния.

Другая линия уводит нас в искусство Бактрии. Отсюда пошли завитки на носу и ушах, форма глаз, вставки на щеках, рога, лежащие вдоль спины (рис. 11, 12, 13). Обилие завитков в бактрийском искусстве одни исследователи видят в ахеменидском влиянии, другие усматривают в них черты китайского искусства эпохи Хань.

Таков, по-нашему мнению, спектр влияний на процесс складывания конкретного художественно образа.

3. Особенностью исследуемого фалара является использование грифоньих голов в качестве бордюра. Обратившись к поясным пластинам Запорожского кургана, можно предположить утрату сарматами представлений о значении рогов у „многоголового волка“. Поэтому, развивая идею автора запорожских пластин об использовании их для завершения композиции, создатель фалара из кургана Садовый вынес их на периферию композиции. Возможно, здесь сыграла роль влияния скифской традиции обрамлять бронзовые навершия рядом грифоньих голов (рис. 14).

Поскольку фалары являют собой своеобразную модель мироздания, то в расположении грифоньих голов по краю композиции можно усмотреть связь с представлениями скифов (возможно, они были заимствованы сарматами) о грифах, стерегущих золото на краю света.

4. Следующий выделенной нами особенностью изображения на фаларах мы выделили своеобразный изгиб тел животных (грифона и волка) с разворотом задних конечностей на 180 градусов. Такой прием часто встречается в сценах терзания из Сибирской коллекции. Видимо, его истоки также следует искать в искусстве Бактрии и, далее, в художественных традициях ахеменидского Ирана. Е.В. Переводчикова говорит о возможности китайского влияния на искусство Бактрии, которая проявилась в сложности, преувеличенной декоративности поз животных, в обильном использовании изгибов и завитков в трактовке их фигур. В то же время она признает неясность вопроса о культурных контекстах Китая эпохи Хань с греко-бактрийским царством. Причиной тому служат недостаток источников по истории этого периода. Поэтому особую важность приобретает изучение процесса формирования художественной традиции, который

явился отражением политических и этнокультурных процессов, происходивших в тот период на Ближнем и Дальнем Востоке.

5. Пятая особенность — обозначение шерsti на лапах животных косыми насечками. Характер насечек, по-видимому, является видовым признаком. У „пантеры” лапы напоминают жгутики, у „волка” они покрыты „елочкой” (рис. 15). Такие приемы передачи шерsti очень характерны для сарматского звериного стиля. В более ранних памятниках они встречаются редко.

Итак, мы попытались проследить эволюцию некоторых приемов, определяющих своеобразие художественного стиля фалар из кургана Садовый. Мы полагаем, что подробная разработка других изображений в зверином стиле, относящихся к сарматскому времени и сопоставление данных могут дать более-менее достоверную картину стилистических влияний в сарматском искусстве. В дальнейшем это поможет пролить свет на этнокультурные процессы, происходившие на территории Великой степи на рубеже нашей эры.

Библиография

- И.П. Засецкая, *Изображения „пантеры” в сарматском искусстве*, СА, 1980, № 1.
 И.П. Засецкая, *Проблемы сарматского звериного стиля*, СА, 1989, № 3.
 А.И. Мелюкова, *Скифия и Фракийский мир*, Москва 1979.
 С.И. Руденко, *Сибирская коллекция Петра I*, САН, вып. ДЗ-9, Москва 1962.
 С.И. Руденко, Н.М. Руденко, *Искусство скифов Алтая*, Москва 1949.
 В.И. Сарияниди, *Бактрийский центр золотоделия*, СА, 1987, № 1.
Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии, Москва 1976.
 М.Ю. Грейстер, *Сарматская школа художественной торевтики*, ВДИ, 1994, № 1.

Streszczenie

Cechy stylu sarmackiego na przykładzie *phalerae* z kurhanu Sadovyy

Sarmacki styl zwierzęcy jest typem sztuki fantastycznej, dzięki czemu ma wyjątkowy charakter i odzwierciedla cechy indywidualne autora. Każde dzieło wykonane przez sarmackich złotników informuje nas o ich wyobrażeniach i języku symboli, którym się posługiwali.

Autorka analizuje sarmacki styl zwierzęcy na podstawie 14 złotych *phalerae* ze skarbu odkrytego w kurhanie Sadovyy w 1962 r.

Przedstawienia na *phalerae* wyobrażają sceny walki zwierząt. W centralnych polach dwóch identycznych dużych *phalerae* przedstawiono zwierzę, którego dotychczas nie udało się rozpoznać.

Identyfikując to tajemnicze stworzenie, autorka doszła do wniosku, że styl omawianych przez nas dzieł ma pewne cechy ewolucyjne i ukształtował się w następstwie naturalnego rozwoju sztuki sarmackiej.

Summary

Features of Sarmatian Animal Style on the Example of *Phalerae* from Sadovyy Tomb

Sarmatian animal style is a kind of fancy art, which makes it special and individual. Everything made by Sarmatian goldsmiths gives us information about their imagination and language of symbols used by them.

The author analyses Sarmatian animal style on the example of fourteen gold *phalerae* from Sadovyy Tomb treasure found in 1962.

On the *phalerae* there are imagined scenes of animal fightings. One of the animals placed in central parts of the the identical two big *phalerae* is has some fantastic features. Identifying the mysterious animal, the author came to conclusion that the style has some features of evolutionary features and is a natural development of Sarmatian arts.